

ԱԶԳԱՅԻՆ, ԳՐԱԿԱՆ, ԳԵՂԱՐՈՒԹԵՍԱԿԱՆ

Ի Վ. Ն. Բ. 1906

ՕԳՈՍ. - ՍԵՊՏ.

ՈՒՄ 8-9

ԻՎՐԻԶ

« Խօսք » եւ « լոյս » երկու համանուն բառեր են նախնական սրբագրած լեզուին մէջ : Եւ առանց պատճառի չէ այդ : Լոյսը կերպով մը բնական խօսքն է : Եւ իսպարն ալ մտքին լոյսն է : Տիեզերքը մտիկ կ'ընէ եւ կը պատասխանէ : Յաւիտեական խօսակցութիւն մը կ'անցնի բնական եւ հոգիին միջեւ : Ե՞մէ հոգին չձարգանէր, չըստարեր ինչ որ միտք կ'ըսէ, այդ չհասկցուած ձձին բնութիւնը չեղածի պէս պիտի ըլլար :

Փ. ՄԱՇԷ

Ի Ա Յ Ո Ւ Ս Ծ Է

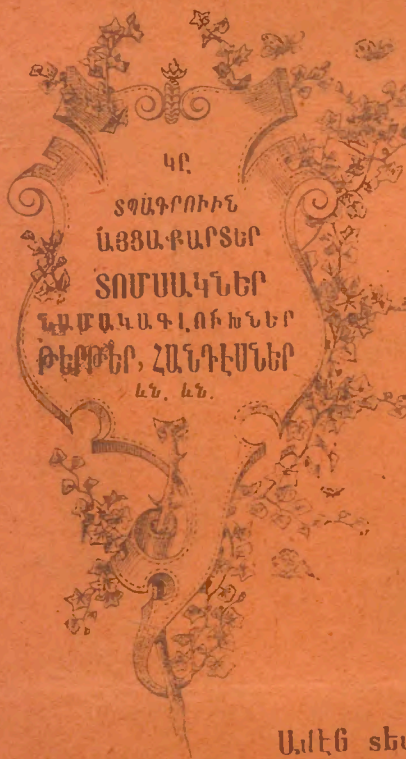
Ա Ն Ա Հ Ի Տ Ի

ՈՒԹԵՐՈՐԴ ՏԱՐԵՇՐԶԱՆԻ

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻԻՒՆԸ

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐԻՆԸ ՊԵՏՐ Է ԿԱՆԽԻԿ ՎՃԱՐՆԸ

Տ Պ Ա Ր Ա Ն

ԿՐ.
ՏՊԱԳՐՈՒԻՆ
ԱՅՅԱՔԱՐՏԵՐ
ՏՈՄՍԱԿՆԵՐ
ՆՔՄԱԿԱԳԼՈՒԽՆԵՐ
ԹԵՐԹԵՐ, ՀԱՆԳԷՄՆԵՐ
ԷՆ. ԷՆ.

ՏԻԳՐԱՆ

ՏՕՂՐԱՄԱՃԵԱՆ

Բ Ա Ր Ի Զ 18, Rue des Gobelins, 18, Paris, (13e)

ԱՎԷՆ ՏԵՍԱԿ ՏԱԳՐՈՒՅԻՆ, մախուր, խնամեալ եւ ամանագին:

Կ Վ Ա Հ Ա Ն

Կ Ա Չ Մ Ա Տ Ո Ւ Ն

14, rue Condorcet, 14

ԱՎԷՆ ՏԵՍԱԿ ԿԱԳՄԵՐ, սովորական եւ շեղ

մասշեկի գնեցով

Ն. ՅԱՐՈՒԹԻԻՒՆԵԱՆ

Վկայեալ Փրօֆ. Բլեմանի Institut Scientifique de Coupezն պատրաստ է ձեւագիտութեան դասեր տալ հայերէն ու ռուսերէն լեզուով, թէ՛ կնոջ եւ թէ՛ այր մարդու զգեստներու համար, ինչպէս եւ աշակերտներ պատրաստել Institut de Coupezի մուտքի քննութեան:

Պայմաններուն համար, դիմել իրեն .
M. N. AROUTIUNIAN. 22, Rue Clauzel

ԱՆԱԾԻՏ

Հ Ա Ն Դ Է Ս Ա Մ Ս Ե Ա Յ

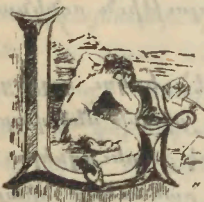
Ազգային, Գրական, Գեղարուեստական

Ը. ՏԱՐԻ 1906

ՕԳՈՍՏՈՍ-ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ

Թիւ 8-9

Ժողէ-Մարիա տը Հերետիա

Լրջ . տարիի մը չափ առաջ մեռաւ ժողէ-Մարիա տը Հերետիան , ամբողջ մտաւորական Ֆրանսան խոր կակձանքով ողբաց այդ կորուստը : Եւ սակայն Հերետիա իբրեւ ինքնաստեղծ գործ ուրիշ բան չէ արտադրած բաց եթէ մէկ հատոր մը բանաստեղծութեանց . միայն թէ , այդ հաւաքածուին կտորներէն շատերը ուրիշ խել մը բանաստեղծներու համար ամբողջ հատորի մը նիւթ պիտի կազմէին . ու Հերետիա տողեր ունի որ ինքնին ամբողջ քերթուածներ են : Հերետիայի արուեստը հրաշալիք մըն է խտացումի :

Հերետիա կը պատկանէր « Պառնասեան » անդհնով ճանչցուած քերթողական խումբին որ ժ.Ֆ. դարու Ֆրանսական բանաստեղծութեան ամենէն հոյակապ փուլերէն մին ձեւացուց »

Պառնասեան արուեստը հակազդեցութիւն մը եղաւ ոտմանթիկ դպրոցին դէմ , վերադարձ մը դէպ ի դպսական արուեստը :

Ընդհանրապէս , — ու մանաւանդ մեր մէջ , — « դասական » բառը « հին »ի , ու նոյն իսկ « վարդապետական »ի , « հոետորական »ի հոմա-

նիշ կը կարծեն : Ոչինչ աւելի սխալ է : « Դասական » եւ « ոտմանթիկ » բառեր են , որ գեղեցկագիտական տարբեր ու հակընդդէմ խառնուածքներ եւ այդ խառնուածքներուն արդիւնք եղող գեղեցկագիտական ուղղութիւններ կը յատկանշեն : Դասական արուեստը՝ յղացման , շարադրութեան եւ ոճին մէջ տրամաբանութիւնը , կեանքի հաւատարիմ թարգմանութիւնը , կարգը , յատկութիւնը , ժուժկալութիւնը , խրտութիւնը , ամենամաքուր կատարելութիւնը կը փնտռէ . ոտմանթիկը՝ տենդը , բարդութիւնը , ընդլայնումներու գեղխութիւնը , զգանոտութիւնն ու երևակայութիւնը , ցնորատեսական երազանքներու գինովութիւնը կը նախընտրէ . դասականը կը ձգտի արտայայտել ինչ որ կայ հիմնական , յաւիտենական , տիեզերականորէն մարդկային՝ կեանքի մէջ , ոտմանթիկը կը նկրտի մասնաւորութիւնները լոյսի մէջ դնել . դասականը զըլխաւորապէս գծերով կը թարգմանուի , ոտմանթիկը՝ գոյներով . դասականը կը խորշի հեղինակին անձը տեսարանի վրայ դնելէ , ընդհակառակն կը ջանայ զայն բոլորովին ծածկել , զայն հարեցնել իր յղացած անձնաւորութիւններուն մէջ , զայն երեւցնել մարդկային ընդհանուր զգացումներու յայտարերումին մէջ , եւ ատոր համար « անանձնական » է կոչուած . ոտմանթիկ արուեստը հեղինակին անձը առաջին կարգը կը դնէ գործին մէջ , անոր պնդատական կեանքին , անոր մասնաւոր եսին հոգեբանութիւնը ամենայն մանրամասնութեամբ կ'սխորժի

պատկերացնել : Ներելի չէ սակայն կարծել թէ անանձնական ըլլալուն համար՝ դասական արուեստը բանաձևական , արուեստական , անկենդան է , եւ թէ նոյն իսկ անհատական կնիք բնաւ չի կրնր . Սոփոկլի գործը ամենէն դասականն է որ գոյութիւն ունի աշխարհիս վրայ , եւ սակայն ոչինչ աւելի կենդանի է քան այդ գործը . անոր մէջ երբեք չենք տեսներ հեղինակին անձնական սիւուէթը , բայց կը բաւէ անոր հետ բաղդատել Եսքիլի գործը՝ երկուքին ալ խառնուածքի , մտայնութեան , ճաշակի անհատականութիւնը որոշ տեսնելու համար : Միւս կողմէ , սխալ է՝ ինչպէս ըսի վերեւ՝ « դասական » բառը հոմանիշ կարծել « հին »ի . Արեւելքի գրեթէ բոլոր հին բանաստեղծները ուսմանթիկ են . իսկ Յլոպէր ու Փրանս սքանչելի դասականներ են : Կարելի է ըսել որ ուսմանթիկ մի հայրենիքը Արեւելքն է . անկից է որ քրիստոնէութեան հետ եկած տարածուած է Արեւմուտքի մէջ , ուր հիւսիսային ազգերը — մասնաւորապէս Անգլիացիք ու Գերմանացիք , որոնք արդէն իսկ գեղեցկագիտօրէն աւելի մօտ են եղած Արեւելքին , — աւելի հզօրապէս կրած են այդ ազդեցութիւնը : Դասականութեան հայրենիքը Յունաստանն է , որմէ ան փոխանցուած եւ վերարտադրուած է Լատիններուն եւ նոր-լատին ազգերուն մէջ : Բացառութիւններ կան անշուշտ , ինչպէս ուսմանթիկ Եւրիպիդէսը Յունաց մէջ , որ նորէն մասամբ միայն ուսմանթիկ է , ինչպէս եւ պարսիկ բանաստեղծներէն ոմանք՝ որ դասական են : Մեր հին գրականութեան մէջ Քուչակի տաղաշարքը ոսկի կղզեակ մըն է դասականութեան . նոր գրականութեան մէջ Պէշիկթաշիեանն է որ ամենէն աւելի դասական խառնուածք կը ցուցնէ . Կան ալ գրագէտներ որ , տարապայման ու վիթխարի՝ ոչ մէկ բանաձևի մէջ կրնան սղմիլ , ներկայացնելով հզօր խառնուրդ մը ուսմանթիկ ու դասական մասնայատկութեանց . այսպէս՝ Շէքսպիրը , որ դասական է՝ իր գործին բաղարձակապէս անանձնական հանգամանքով , կեանքի ճշգրտես ըմբռնողութեամբ , իր ստեղծագործութեանց համադրականութեամբ , եւ որ ուսմանթիկ է՝ իր շարադրութեան ու ոճին տենդոտ , բուռն , անհաւասար նկարագրով . այսպէս եւ Տանթէն ,

որուն արուեստը յզացման ու արտայայտման եղանակին մէջ բարձրօրէն դասական է , բայց որ իր անձին անաղին տեղերէն մին տուած է իր գործին դերակատարներուն մէջ . — թէպէտ իր անձը հոն տեսլականացած պատկեր մըն է իր շրջանի ամբողջ մտածող մարդկութեան :

Սինմաստ է՝ ըստ իս՝ արուեստի այդ երկու մեծ ուղղութիւններուն միջեւ գերազանցութեան կամ ստորագասութեան խնդիր յարուցանել : Հանճարը՝ ինչ ձևով ալ յայտնուի՝ միշտ գեղեցիկ է եւ հզօր . հելլեն ճարտարապետութիւնն ու արձանագործութիւնը , ամենէն կատարեալ խառնուրդ դասական գեղեցկագիտութեան , եւ գոթական ճարտարապետութիւնն ու արձանագործութիւնը , որ գերագոյն մարմնացումն են ուսմանթիկ հոգեբանութեան , ճշմարիտ գեղասէրի մը համար՝ տարբեր բայց նոյնքան հզօր աղբիւրներ են վայելքի : Աւելի՛ լաւ մարդկութեան համար , որ գեղեցկութեան արտայայտումի այդ բեղուն պէսպիսութիւնը , այդ թելադրիչ հակադրութիւնը գոյութիւն ունենայ միշտ :

Ինչ որ իրօք անտանելի է՝ երկու դպրոցներուն մէջ ալ , իւրաքանչիւր շրջանի մեծ վարպետներէն յետոյ եկող համբակ հետեւողներուն ամուլ միջակութիւնն է , որ բանաձևը միայն կը պահպանէ՝ առանց կարենալու կեանք ներշնչել անոր մէջ : Այդ ճշմարտապէս անկենդան արտադրութիւններն են որ՝ յաճախ՝ յոգնութեան եւ զգուանքի շարժում մը յառաջ բերած են արուեստի մէկ կամ միւս ուղղութեան դէմ ու հակազդեցութիւն մը պատճառւորած : ԺԸ . Դարու վերջերն ու ԺԹ . դարու սկիզբը , հին դասականներու անհոգի կապկոզները — բաց ի գմայլելի Շէնիէէն , — այնպիսի Թնիկումի մը հասուցած էին Քրանսական բանաստեղծութիւնը , որ ատոր դէմ վիճելի , Հիւկօի , Լամարթինի կատարած վերանորոգումը ամենէն բնական երեւոյթն էր , վերանորոգում որ տեղի ունեցաւ անգլո-գերման ուսմանթիկ բանաստեղծութեան ազդեցութեան տակ եւ որ արդէն կը համապատասխանէր մեծ Յեղափոխութեան ու Նափոյէտնեան շրջանին վաղորդայնի մարդկութեան ցնցուած , վրդովուած , տենդոտ հոգիին : Երբ ուսմանթիկ դպրոցն ալ հասաւ այն փուլին

ուր, տուած ըլլալով սմէն ինչ որ կրնար տալ, ա՛լ սկսած էր՝ ամենամեծ մասամբ՝ ինչպէս քիչ կրկնել եւ իր յոռի կողմերը ծայրայեղօրէն շեշտել, Լըքոնթ աը Լիլ երեւցաւ. աշակերտ Հիւկօի, բայց խառնուածքով էականօրէն դասական, ինքը կատարեց նոր հակազդեցութիւնը՝ դարձով մը զէպ ի դասական արուեստը, պահելով ուսման թիզմէն ինչ որ կար անոր մէջ խոր եւ ամուր. Արդէն իսկ Պոտլեռ, Լըքոնթ աը Լիլէն առաջ, մասամբ կատարած էր այդ հակազդեցութիւնը. իր լեզուն ու տաղաչափութիւնը շատ աւելի դասական են քան ուսման թիկ. իր կեանքի ու զղազէտ, անշար ու անկեղծ տեսողութիւնը զինքն աւելի դասականներուն կը մերձեցնէ քան ուսման թիկներուն, որովհետեւ ճշմարիտ դասականները խորապէս ու բարձրօրէն իրապաշտ են իրենց առաւել կամ նուազ խորհրդանշանական քողին տակ. բայց Պոտլեռի բանաստեղծութեան մէջ անձնական նկարագիրը շատ տիրական է, երեւակայութիւնն ու տենդոտ զգայնութիւնը շատ մեծ տեղ մը կը բռնեն հոն, եւ ատով ուսման թիկ բանաստեղծութեան կը կապուի Պոտլեռ, վերջին մեծ ուսման թիկն է՝ կերպով մը: Լըքոնթ աը Լիլ է որ ամբողջական եւ արմատական հակազդեցութիւնը կատարեց, արտաքսեց բանաստեղծութեան անձնական տարրին տիրապետութիւնը՝ զոր ուսման թիկները չափազանցութեան հասուցած էին, իր սիրտը, իր մեծ սիրտը համայնական սրտին մէջէն լսելի ըրաւ, զտեց ձեւը՝ ծայրայեղութիւններէ եւ անփութութիւններէ որոնցմով ուսման թիկները՝ նոյն իսկ լաւագոյնները՝ լեզուն են, վերստին ուղղեց քերթողական արուեստը զէպ ի հաւասարակշռութեան, ներդաշնակութեան ու կատարելութեան հելլեն իտէալը, լեզուն ա՛լ ուսման թիկներու ձեռքով ճոխացած բայց եւ աղաւաղուած ու խառնակուած՝ դարձուց իր նախկին մաքրութեան: Իր դասականութիւնը անշուշտ հեռու էր նոյնութեամբ կրկնութիւն մը ըլլալէ ժէ. դարու կամ ո եւ է նախկին շրջանի դասականութեան. ո եւ է ըստրկական կրկնութիւն անկենդանութիւն միայն յառաջ կը բերէ, եւ Լըքոնթ աը Լիլ իր առերեւոյթ ցրտութեան տակ՝ ամբողջ հնոց մըն է կեննքի: Ռոմանթիկ փայլատակուէն անմիջա-

պէս հաքը եկող դասականութիւն մը չէր կրնար անկից բան մը չպահել. Լըքոնթ աը Լիլ պահեց՝ նորայնելով ու յսկելով՝ տեղական գոյնի մասնորոշութիւնը, երկնագեղ ու հնչական վերազիրներուն սէրը, մեծաշունչ քնարերգութիւնը, այս բոլորը սակայն խստապահանջ ու կատարելամոլ ճաշակի մը զտարանէն անցած. իսկ իր աշխարհայեացքը՝ շարունակութիւն մը եղաւ Վինիիի աշխարհայեացքին, աւելի որոշ, վայրագօրէն տխուր, նուազ երազկոտ ու գորովագին, աւելի իրապաշտ ու ըմբոստ:

Լըքոնթ աը Լիլ իր բոլորտիքը խմբեց իր շրջանին ամենէն փայլուն մտքերէն մէկ քանին, եւ կազմեց « դպրոց » մը, որ յետոյ կոչուեցաւ « Պառնասեան դպրոց » . այդ անունը Լըքոնթ աը Լիլ ինքն իսկ չէ որ տուած է իր դպրոցին. Լըմու հրատարակելը այդ բանաստեղծներու գործերէն հատընտիր հաւաքածու մը տպագրելով՝ զայն անուանած էր [Le Parnasse poétique. հրատարակչին բառն է որ մնաց՝ այդ դպրոցին իբր անուն: Խուճրին մէջ կը գտնուէին Վիլիէ աը լ'իլ Ստան՝ արձակագիր հոյակապ բանաստեղծը, Արման Սիլվեսթր, Սիւլլե Փրիտոմ, Լէոն Տիերքս, Քաթիւլ Մենտէս, Ֆրանսուա Քոփէ, Փոզէ-Մարիա աը Հերետիա, Վերլէն, Մալարմէ եւ Անաթոլ Ֆրանս պահ մը մասնակցեցան վարպետին կազմած խումբին: Ֆրանս, բանաստեղծութեանց հատոր մը եւ « Կորնթեան հարսնիք » սղերգութիւնը հրատարակելէ յետոյ՝ որոնց մէջ Լըքոնթ աը Լիլի ազդեցութիւնը կը զգացուի, արձակի մէջ փայլեցուց իր տաղանդը, բայց մնաց միշտ դասական մը, զմայլելի հելլեն մը: Մալարմէ, խառնուածքով չափազանց տարբեր Լըքոնթ աը Լիլէն, շուտով հեռացաւ այդ խմբակէն, կնճոտ, նրբամոլ ու մերթ գրեթէ առեղծուածային արուեստի մը բաւիղին մէջ հեռզհետէ թաղուելով. Վերլէն, բնազդական մը, որ ինքզինքը երգելու համար ծնած էր, չուշացաւ նմանապէս հեռանալու Լըքոնթ աը Լիլէն, եւ իր սրտաբուխ եւ հոգեթափանց բանաստեղծութեամբ յետոյ պետը դարձաւ նոր հակազդեցութեան որ կատարուեցաւ Լըքոնթ աը Լիլի դպրոցին զէմ, եւ որ ծնունդ տուաւ մէկ կողմէ՝ « խորհրդանշանական » կոչուած քերթողներու խումբի մը

որոնց արուեստը խառնուրդ մըն էր գասական
 եւ ուսմանթիկ տարրերու, եւ « անկապաշտ »
 յորջորջուած ուրիշ խումբի մը, որուն արուեստը
 պարզապէս ուսմանթիկ « անձնական » քնարեր-
 գութեան վերածնունդն էր, աւելի նուրբ, աւելի
 հիւանդ, աւելի ներքնասարուս, աւելի ծայ-
 րայեղորէն անկարգ ու անհաւասար, նուազ մե-
 ծաթոխ ու նուազ վեհաշունչ ձեւի մը մէջ :
 Այդ խորհրդանշանականներն ու անկապաշտ-
 ները, — բաց ի իրենց արդարադատ քանի մը
 մտքերէն, — երկայն ատեն քարկոծեցին Պառ-
 նասեաններու արուեստը, զայն համարելով ան-
 կենդան, սառած, « անկարիկիր » : Պառնասե-
 եաններու խումբը անշուշտ անհաւասար էր .
 անոնցմէ ոմանց՝ եւ անոնց անթիւ տկար հե-
 տեւողներուն զէմ այդ դիտողութիւններն ար-
 դարացի էին . բայց ո՞ր դպրոցը չունի իր տկար
 հետեւողները : Կը բաւէր Լըքոնթ տը Լիլը մի-
 այն՝ եթէ լաւ հասկցուած ըլլար՝ ամբողջ այդ
 դպրոցին եւ անոր ուղղութեան զէմ սրձակ-
 ուած դատափետումներուն անարդարութիւնը
 ապացուցանելու համար, — անարդարութիւն
 զոր իրենք՝ Պառնասեանները՝ զգուշացած էին
 գործելէ ուսմանթիկներուն նկատմամբ, որոնց
 մեծ յատկութիւնները միշտ սքանչացմամբ խոս-
 տովանած են՝ գեղեցկագիտական տարրեր ուղ-
 ղութեան մը յարելով հանդերձ ձիշդ է որ ու-
 մանթիկներն ալ միեւնոյն անարդարութեամբ
 վարուած էին ընդհանրապէս՝ դասական վար-
 պետներուն հանդէպ : Հիւկօ, ուսմանթիկներուն
 պարագլուխը, գրեթէ արհամարհանքով կը խօ-
 սէր Ռասինի, Ֆրանսական դասականութեան
 ամենէն զմայլելի վարպետին, նկատմամբ : Այս
 տեսակ անարդարութիւններ տեղի չէին ունե-
 նար անշուշտ, — թէպէտ անոնք մերթ հասկա-
 նալի են չափազանց անձնական եւ ինքնատիպ
 խառնուածքներուն մօտ որոնց մէջ քննադատա-
 կան զգացումը կը խաթարուի ստեղծագործ
 անհատականութեան բռնաւոր ազդեցութիւնէն,
 — եթէ ամէն ոք ընդունէր եւ ըմբռնէր, իբր
 անխուսափելի եւ բնական իրողութիւն մը, թէ
 տեսակ մը գեղեցկագիտական մակընթացու-
 թեան ու տեղատուութեան կանոնաւոր յաջոր-
 դութեամբ մը՝ դասական ճաշակի տիրապետ-
 ման շրջանի մը միշտ կը յաջորդէ (մանաւանդ

Ֆրանսայի մէջ, ուր արուեստի շարժումները
 խումբով ու « դպրոց » ներով տեղի կ'ունենան)
 ուսմանթիկ ճաշակի տիրապետում մը . եւ մա-
 կընթացութեան ինչպէս տեղատուութեան մի-
 ջոցին, հանձարը միշտ կ'արձակէ իր գեղեցկու-
 թիւնը, միշտ հզօր ու յանկուցի՝ ինչ ալ ըլլայ
 արտաքին ձեւը . դպրոցի վէճերը, շրջաններն
 անցնելուն, կը մոռցուին, բայց Ռասին մը,
 Շէնիէ մը, Հիւկօ մը, Վինետի մը, Լամարթին
 մը, Պոսյեր մը, Լըքոնթ տը Լիլ մը, Հերետիս
 մը եւ Վերլէն մը, յախտնական սքանչացման
 արժանի կը մնան : Այս պահուս, դասական ք-
 յիքն է որ նորէն, խորհրդանշանական ու ան-
 կապաշտ ձգտումներու խոնջէնքին մէջէն՝ կը
 բարձրանայ Ֆրանսական գեղեցկագիտութեան
 ափանց վրայ . Փան Մորէաս, որ խորհրդանշա-
 նականներու պետերէն մին էր, բաւական ա-
 տենէ ի վեր դասական արուեստին վերադար-
 ձած է, եւ իր հրաշակիրանները՝ այդ ուղղու-
 թեամբ գրուած իր վերջին երկու գործերն են,
 « Սթանս » եւ « Իֆիթիան » : Ողբացեալ Ալպէր
 Սամլէնը, Վերլէնէն յետոյ յայտնուող ամենէն
 սքանչելի բանաստեղծը՝ Վերհարնի եւ տը Ռեն-
 եիէի հետ, իր վերջին արտագրութեանց մէջ
 հետզհետէ զէպ ի դասական բանաձեւը կը դի-
 մէր : Ազատ ոտանաւորը, լեզուական ծայրա-
 յեղ յանդգնութիւններն ու նորամուտութիւնները
 կը սկսին յարգէ իյնալ . կանոնաւոր տաղաչա-
 փութիւնն ու մաքուր լեզուի սէրը վերստին
 տիրապետող կը դառնան : Այդ ալ թերեւս մին է
 այն պատճառներէն որ կը բացատրեն այն շաք
 խոր ցաւը զոր պատճառեց Հերետիսի՝ այդ գե-
 րապոնոյտը՝ « դասական բանաստեղծին՝ մահը
 Ֆրանսայի գրական շրջանակներուն մէջ :

Հերետիսի կենսագրութիւնը երկու երեք
 մանրամասնութեանց մէջ կ'ամփոփուի : Քուս
 պայի մէջ ծնած՝ սպանիացի հօրմէ եւ Ֆրան-
 սացի մօրմէ, տղայ հասակէն եկած է Ֆրանսա
 եւ առաջին ուսումն ստացած է Սանլիի քոլե-
 ժին մէջ . յետոյ աշակերտած է « Էքոլ տէ Շար-
 թ » ի . այդ դպրոցին մէջ է որ ամբարեց իր
 պատմական ու բանասիրական մեծ հմտութիւ-

նը , իր խորաթափանց ծանօթութիւնը գասական գրականութեանց ու մանաւանդ Փրանսերէն լիզուին , զոր անսահման գորովով եւ հիացմամբ պաշտեց իր ամբողջ կեանքին մէջ , այդ նրբերանգ , ճկուն , փափուկ ու դայլայլող լեզուին , « ամենէն գեղեցիկը , ինչպէս ըսած է ինքն իսկ իր Ակադեմիան ընդունուած օրն արտասանած ճառին մէջ , որ՝ Հոմերոսէն ի վեր՝ ծնած ըլլայ մարդկային բերաններուն վերայ » . թափանցած էր անոր բոլոր գաղտնիքներուն , գիտէր բոլոր բառերուն , ոճերուն , գարձուածքներուն ծագումը , զանազան դարերու մէջ անոնց իւրաքանչիւրին ստացած իմաստները , գիտէր բոլոր երանգները զոր անոնք կըրնան զգենուլ՝ տեղին համեմատ . գիտունի աչքով ուսումնասիրելէ յետոյ այդ լեզուին կալմաւորման մեքենականութիւնը , արուեստագէտի աչքով ալ ուսումնասիրած էր զայն՝ երկարօրէն ու երկիւղածօրէն՝ անոր ամենէն նուրբ եւ կատարեալ վարպետներուն մէջ , Ռոնսարէն ու Ռասինէն մինչեւ Շէնիէ եւ Լոքոնիստը Լիլ : Շատ քիչ բանաստեղծներ , իրեն չափ առաջ տարած են բառի մը թաքուն , խորհրդաւոր արժէքները իրեն արուած տեղին ընտրութեամբը , զայն չըջապատող բառերուն զուգորդութեամբը գերագոյն զօրութեամբ ի լոյս դնելու արուեստը :

« էքով տէ Շարթ »էն ելլելէ յետոյ , ճանչցաւ Լըքոնիստը Լիլը , եւ իր գեղեցկագիտական անձնաւորութեան ինքնաճանաչումն ու զարգացումը տեղի ունեցաւ այդ վարպետին յստակ , առողջ ու հզօր ազդեցութեան տակ : Իր բանաստեղծութեանց հատորին սկիզբը դրուած ուղերձի մը մէջ՝ Լըքոնիստը Լիլին ուղղուած , Հերետիա ինքն իսկ շատ ազնուօրէն կը յայտնէ իր երախտագիտութիւնը . « . . Մի առ մի , այս բանաստեղծութեանց ծնիլը տեսաք դուք : Ասոնք կերպով մը օղակներն են որ մեզ կը կապեն այն արդէն հեռաւոր չըջանին երբ երիտասարդ բանաստեղծներուն կ'ուսուցանէիք , մեր արուեստին կանոններուն եւ նուրբ գաղտնիքներուն հետ , մաքուր բանաստեղծութեան եւ մաքուր Փրանսերէնի սէրը : Ես ձեզի պարտական եմ աւելի քան ո եւ է մէկը . դուք զիս ձեր բարեկամութեանը արժանի նկատեցիք :

Երկայն մտերմութեան մը մէջ , կտրողացայ աւելի լաւ ըմբռնել ձեր պատուէրներուն ու խորհուրդներուն գերազանցութիւնը , ձեր օրինակին ամբողջ գեղեցկութիւնը : Եւ ո եւ է փառքի համար իմ ամենէն ապահով տիպոսս , ձեր սիւրբի աշակերտն ըլլալս է : »

Աշակերտը իր ինքնայատուկ նօթը ունէր , եւ կոչուած էր ինքն ալ իր կարգին վարպետ մ'ըլլալու : Վարպետ մը արդէն ուրիշ բան չի կրնար ընել եթէ ոչ օժտուած խառնուածքներու օգնել որ ինքզինքնին ճանչնան եւ իրենց ճամբան գտնեն : Գաղափարը զոր ունեցած էր Հիւկօ՝ առասպելախառն հինաւուրց օրերէն մինչեւ մեր օրերը՝ պատմական մեծ շրջաններուն մէջէն՝ մարդկային հոգեոյն ամենէն ցայտուն երեւոյթներն իր յայտնութեանական անադիստեղծ երանգագնակովը նկարելու , եւ զոր Լըքոնիստը Լիլ վերստին ձեռք առած էր՝ իր Հեօրեայ ֆերքուածներուն եւ Բարբարոս ֆերքուածներուն մէջ՝ թարգմանելով զանոնք աւելի ճշգրտէտ ու խրնամոտ ուսումնասիրութեամբ , տեղական գոյնի եւ հոգեբանական մանրամասնութեանց աւելի մանրագնին նկատումով եւ աւելի խոր ու դառն փիլիսոփայութիւնով մը , Հերետիա անգամ մը եւս իրեն ներշնչման նիւթ կ'առնէր այդ գաղափարը , որ յաւիտենական աղբիւր մըն է բանաստեղծութեան : Այդ տեսիլները զոր Հիւկօ վիթխարի եւ զիւցագնական որոնանկարներու վրայ շողացուցած էր , Հերետիա ոսկիէ փօքրիկ ու թանկագին մետայլներու վրայ գերանուրբ արուեստի մը երկայն ճիգովը կուգար մանրաքանդակել :

Հերետիայի քերթուածաչարքը կը բացուի յունական հնութենէն ներշնչուած խումբ մը հնչեակներով . Հիւկօ եւ Լըքոնիստը Լիլ արեւելեան աշխարհին ամենէն հին պատկերներէն սկսած էին Հերետիա , չափազանց լատին , մարդկային գեղեցիկ ու զիտակից կեանք , մարդկութեան բուն պատմութիւնը՝ Յունաստանէն սկսուած կը տեսնէր : Առաջին կտորները , որ Հերակլէսը , Կենտաւրոսները , Ափրոգիտէի ծնունդը , Յասոնը , Մեդէան , Արտեմիսը , Արիանէն , Մարսիանն ու Պերսէսը կ'երգեն , հելլեն զիցարանութեան այդ հրաշապատում ու ա՛յնքան յաւիտենապէս մարդկային խորհրդա-

նշանները կ'ոգեն, որոնց ազբուրը Արեւելքի ծոցէն է որ կը բղխի, բայց որոնք յունական երեւակայութեան ու ճաշակին մէջէն գերագոյն գեղեցկութեան մը եւ յստակութեան մը բարձրացան: Յունական (ու սիկիլիական) բաժնին երկրորդ մասը կը կազմեն կարգ մը վերստառութիւններ ու հովուերգականներ: «Նմանողութիւններ» չեն առնոք. Հերետիա խորապէս եւ անկեղծօրէն ըմբռնած, զգացած, «վերապրած» է հելլեն մտայնութիւնը, զայն վերազարթեցնող այդ տեսիլներուն մէջ աւելցնելով անշուշտ՝ բնազգարար՝ հալած բայց զգալի հոթ մը այն ժամանակին ուր ինք կ'ապրէր, ինչպէս եւ իր անհատական խառնուածքին: Երկրորդ շարքը նուիրած է Հոմի ու Բարբարոսներուն Երրորդը՝ Միջին Դարուն ու վերածնութեան: Չորրորդը՝ Արեւելքի եւ Արեւազարձային աշխարհին. այս մասը փոքրիկ միջանկեալ մըն է միայն. քանի մը նկարչական ինքնատիպ պատկերներ են լոկ, զոր Հերետիա տեսած է Արեւելքէն. ո՛րքան սիրուն են սակայն երկու հընչեակները Ճափոնի վրայ. ի՛նչ նրբադէտ աչքով մը ըմբռնած է ասպետական, տարփատենչ, մարտապաշտ ու գեղամոլ Ճափոնին հոգին. եւ ի՛նչ հոյակապ է իր «Կալանաւորը» տիտղոսուած հնչեակը, ուր քանի մը գծով այնքան ամբողջականօրէն ի վեր հանած է մահմետական Արեւելքի մարդկութեան գձուձ ու վայրագ սրգեղութիւնը՝ չըջակայ բնութեան մեղկանուշ շքեղութեանը մէջ: Հինգերորդ մասը՝ «Բնութիւնն ու երազը» վերնագրով, կը պարունակէ սքանչելի բնանկարներ, — մասնաւորապէս գեղեցիկ են Պրըթաներ եւ ովկիանոսը երգող հնչեակները, — արուեստի տեսիլներ, կեանքի դրուագներ: Հատորին վերջը կը գտնուին երեք եռայանգ բանաստեղծութիւններ՝ Սպանիոյ ասպետական շրջանէն ներչնչուած եւ երկայն քերթուած մը «Ոսկիի աշխարհակալները», Ամերիկա արշաւող հին սպանիացի արկածախնդիրները դիւցազնիւրդող՝ Բաց ի այս չորս կտորներէն, հատորին միւս բոլոր բանաստեղծութիւնները հնչեակի ձեւով գրուած են: Իր մտածման արտայայտութեան համար, Հերետիա պատշաճագոյն ձեւը գտած էր տաղաչափական այդ ամենահոծ, նրբաքանդակ ու տոհմիկ շրջանակին մէջ, — եւ իր չորս երկայն քերթը-

ւածները շատ նուազ յաջող են քան իր հընչեակները:

Անկարելի է աւելի հեռուն տանիլ՝ քան ինչ որ Հերետիա յաջողած է ընել՝ ճաշակի նըրբութիւնը, խտացման կարողութիւնը, կատարելութեան հրաշքը, մտածման ու ձեւին բացարձակ ներգաշնակումը: «Ամէն գաղափարի համար, միայն մէկ բառ մը կայ որ զայն կ'արտայայտէ, պէտք է զայն գտնել» կ'ըսէր մեծ Ֆլուպերը, որ իր այդ պատուէրը հոյակապօրէն գործադրած է իր անզուգական արձակին մէջ. իր հնչեակներուն մէջ, Հերետիա միշտ գտած է իւրաքանչիւր գաղափարի, զգացման, տեսիլքի արտայայտման անհրաժեշտ եղող միակ բառը: Չարմանալի չէ որ այդ հնչեակներէն իւրաքանչիւրը գրելու համար շաբաթներ աշխատած ըլլայ, ինչպէս Ֆլուպեր ու Միսթրալ եօթը տարի դրած են իրենց անձնուր գործը գրելու համար: Երեքն ալ, փակագծի մէջ ըսեմ, ունէին բարեբաղդաբար տարեկան մօտ 20,000 ֆրանքի ապահով եկամուտ մը, առանց որուն՝ հակառակ իրենց բոլոր ճաշակի նըրբութեան ու խառնուածքի ազնուութեան՝ անհնար պիտի ըլլար տալ իրենց գործերուն այն ամբողջ կատարելութիւնը զոր տուած են անոնց եւ որուն համար երկայն ու համբերատար աքնութիւն մը եւ ամէն գոհիկ հոգերէ ազատ, միմիայն արուեստի մտահոգութեանց նուիրուած միտք մը անհրաժեշտ է:

Տխմարութիւն պիտի ըլլար կարծել թէ այդ բոլոր ձիգը զոր թափած է Հերետիա, նուրբ ձեւի մը ասոյնագործումին միայն ձգտած ըլլայ: Այդ հնչեակները անթերի են ձեւով, բայց եւ առցուն՝ կեանքով, փափուկ, ներքին, ներգոյժ կեանքով մը: Բուրլասու մը, շքեղօրէն քանդակուած, ինքնին արդէն գեղեցկութիւն մըն է անշուշտ, բայց անկենդան եւ անիմաստ՝ ցորքան թափուր է. ան իր ամբողջական նշանակութիւնը կը ստանայ, իր գեղեցկութեան կատարը կը հասնի երբ խունկը կը վառի իր ոսկեղորուագ ծոցին մէջ: Հերետիայի հնչեակները աստուածային ոսկերչի մը մատովը քանդակուած բուրվառներ են՝ որոնց մէջ կ'այրի տարօրինապէս ագնիւ ու ալուր սրտի մը խունկը: Այդ հնչեակներէն իւրաքանչիւրը կեանքի հին կամ նոր երեսի մը իմաստասիրութեան ծաղիկը կը խտացնէ, բնութեան հոգիին այս կամ այն

խորհուրդը կը մեկնէ. եւ ամբողջ շարքէն՝ որոշ աշխարհայեացք մը կ'արտաշնչուի, խրոխտ, լուսաւոր, արի, եւ ամէն բանէ առաջ՝ խելայեղորէն գեղարբջիտ :

Ոչ մէկ տողի մէջ, բանաստեղծը իր անհատական կեանքին մանրամասնութիւնները, իր նիւթական եսին պատկերը երեւան չի հաներ : Ֆրանսական Ակադեմիայէն ընդունուած օրն իր արտասանած ճառին մէջ, ինքն իսկ որոշապէս բանաձեւած է այդ մասին իր զգացումը որ դասական արուեստի տիրական սկզբունքներուն վրայ հիմնուած է . « Այդ հրապարակային խոստովանութիւնները, ստայօզ կամ անկեղծ, կ'ընդզգեցնեն մեր մէջ խորին ամօթխածութիւն մը : Միայն հանճարը իրաւունք ունի ամէն բան ըսելու : Եւ սակայն, բանաստեղծները այն ատեն միայն առանց լիրբ երեւալու կրցած են իրենց անձնական զգացումները արտայայտել՝ երբ բնական կամ կամուտը իտէականացմամբ մը զանոնք ընդհանրացուցած են : Որովհետեւ ճշմարիտ բանաստեղծութիւնը՝ յաւիտենական բնութեան ու մարդկութեան մէջ է եւ ոչ առօրեայ մարդուն՝ որքան ալ մեծ ըլլայ՝ սրտին մէջ : Ան էականապէս պարզ, հինաւուրց, նախնական է եւ այդ պատճառով պատկառելի : Հոմերոսէն ի վեր՝ ան ոչինչ հնարած է, բաց ի քանի մը նոր պատկերներէ՝ նկարելու համար ինչ որ միշտ գոյութիւն ունեցած է : Բանաստեղծը, որքան աւելի անանձնական, այնքան աւելի իրապէս ու լաճիւորէն մարդկային կ'ըլլայ : Արդէն, եսը, այդ ատելի եսը, միթէ աւելի անհրաժեշտ է ներքին տուամին քան հրապարակային ողբերգութեան : Միթէ Ռասին նըւա՞զ հրայրքոտ է՝ իր կրքերը Պերենիսի, Աշխի, Հերմիոնի, Միհրդատի եւ Ֆէտրի քաղցր կամ ահաւոր ձայնովը երգած, լացած կամ աղաղակած ըլլալուն համար : Ո՛չ անշուշտ : Որովհետեւ բանաստեղծին ամենէն հոյակապ ձիրքը ապահովապէս այն աստուածային կարողութիւնն է որով ըստ իր պատկերին կենդանի էակներ կը ստեղծէ եւ Ստուերները կ'ողէ : »

Բայց այդ բոլոր ակնուական « ամօթխածութիւնը » իր անձն սքողելու, արգիլած չէ Հերետիան իր հոգիին ինքնուրոյն հնչիւնը լսելի ընելէ իր ամբողջ գործին մէջ . ան կը յայտնուի իր երգած հերոսներուն, տեսարաններուն,

կրքերուն, իտէայններուն նախընտրութեամբ, իր թարգմանած ձգտումներուն գերիշխող գոյնովը, իր ոճին արքայական անկախութիւնովը : Մերթ, զուտ քնարերգական հնչեակներուն մէջ, — քնարերգութեան մէջ անհնար է անձը բոլորովին սքողել, — կ'ընդերեւայ իր անհատական դէմքը, աւելի ճիշդ իր ինքնայատուկ հոգին՝ բայց երգելու համար միայն ինչ որ իր մէջ կայ ամենէն լայնօրէն ու վեհօրէն մարդկային :

Հերետիայի ոճն ու տաղաչափութիւնը Լըքոնթ աը Լիլի ազդեցութիւնը անշուշտ ցոյց կուտայ, բայց ինքնազորոյ՝ շեշտ մը կայ հոն, որ Հերետիայինն է, կատարելութեան աւելի խոր, աւելի բացարձակ զգացում մը քան Լըքոնթ աը Լիլին մէջ, — որ շատ վիթխարի տեսիլներ ու շատ բուռն կրքեր ունէր արտայայտելու՝ կարենալու համար ձեւի ծայրայեղ ողորկումի մը մէջ զանոնք սղմոցնել, — ու նաեւ աւելի նուրբ զգացում մը գոյնի . Ժ. Գարու բանաստեղծ մը, որքան ալ դասական ըլլար խնոնուածքով, չէր կրնար ոտմանութիւններուն գոյներու զեղխութենէն յետոյ՝ գերծ մնալ ոճին մէջ գոյնին հմայքն աւելցնելու ձգտումէն . բայց Պառնասեաններուն մէջ, ու մանաւանդ Հերետիայի մօտ, գոյները, թէպէտ շատ վառ, ճոխ եւ այլազան, չեն շփոթեր ոճին գծերու մաքրութիւնը, այլ այդ գծերուն գեղեցկութիւնն ու իմաստը շեշտելու կը ծառայեն :

Հերետիա եղաւ մին այն բազաւոր արուեստագէտներէն, որոնց տաղանդին փթթումին ու լիակատար արտայայտումին բարենպաստ են կեանքի պայմանները : Նիւթական հոգ երբեք չունեցաւ, ինչպէս արդէն ըսի վերեւ : Ամուսնացած էր կնոջ մը հետ որ գինքը խորապէս կը հասկնար : Կենդանւոյն վայելեց հրճուանքը իր գեղարուեստական ձիրք լիովին հասկցուած ու դնահատուած տեսնելու (անշուշտ ո՛չ ամբողջէն, այլ բոլոր նուրբ մտքերէն, որոնցմէ միայն՝ ինքը կրնար, եւ կ'ուզէր, հասկցուիլ) . հատորի ձեւով ամփոփուելէ իսկ առաջ, իր հնչեակները, գրական ակումբներու մէջ կարդացուած, հանդէսներու մէջ տպուած, հանրածանօթ ու փառաւոր դարձուցած էին իր անունը, սքանչացումը գրաւած էին Ֆրանսայի ամբողջ գրական աշխարհին, նոյն իսկ խորհրդանշանականներէն եւ

անկապաշտներէն շատերուն , որոնք այդ հրնչ-
եակներուն անուրանալի եւ տիրական գեղեց-
կութիւնը՝ հակառակ դպրոցի տարբերութեան՝
միշտ խոստովանած էին :

Ինչն իսկ լիովին գիտակից էր իր իրագոր-
ծած գեղեցկութեան արժէքին . տիտղոսը (les
Trophées) զոր ընտրած է իր հատորին համար ,
հակառակ իր բազմիմաստ լայնութեանը , է՛ն
առաջ յաղթանակի գազափար մը կ'ոգէ . « Ի՞նչ
է «Թրոֆէ» մը , կը գրէր Մարսէլ Գոլիէր՝ Հերե-
տիայի նուիրուած յօդուածի մը մէջ . ամէն բանէ
առաջ՝ վկայ մը եւ յիշատակ մը : Կան զանա-
զան տեսակներ : Գոռոզ յաղթականը որ թշնա-
միէն առած զէնքերուն խուրճը կը կանգնէ , գե-
րին որ իր շղթաները կը կախէ , նաւաստին որ
թիակն ու առագաստակալը կը խաչաձեւէ ծո-
վափին վրայ , ինչպէս եւ հնձուրը որ խորհր-
դանշանական որան կը կախէ նուիրագործուած
ծառէն , բոլորն ալ կ'ուզեն ժամանակին աւե-
րումէն զերծ պահել իրենց փառքին , իրենց նե-
ղութեանց կամ ճիգերուն յիշատակը , վկայել
թէ գործած կամ ապրած են : Այդ վկայութիւն-
ներն է որ բանաստեղծը կը հաւաքէ անցեալին
մէջ . » Մեկնութիւնը ճիշդ է . Հերետիա այդ
բառը դնելով իր հատորին վրայ , ուզած է տալ
իր քերթուածաշարքին՝ մարդկային հին ու նոր
կեանքի մեծ յիշատակներու խուրճի մը պատ-
կերը . բայց եւ անհնար է այդ բառին մէջ չը
տեսնել բնազդական ներքին հրճուանքը այդ
նոր փոքրիկատորին որ՝ հակադարձ արշաւան-
քով մը՝ « Արեւմտեան աշխարհ »էն եկաւ Ֆը-
րանսա եւ քերթողական դաշտին վրայ տարաւ
մին ամենէն փառաշող յաղթանակներէն զոր
զրականութեանց պատմութիւնը ճանչցած ըլլայ :

Հերետիա եղաւ այն գրագէտներէն որոնց
համար Արուեստը , այսինքն Գեղեցկութեան
ստեղծումը ամէն բան է կեանքի մէջ , գերա-
զոյն պատիւը , երջանկութիւնը , նպասակը
կեանքին : Իր ամբողջ կեանքը նուիրեց , սիրով ,
խանդով , երկիւղածութեամբ , Արուեստին , եւ
միայն անոր : Իրեն իբր բնաբան ընտրած էր
Ռոնսարի նշանաբանը՝ L'honneur, sans plus, de
vert laurier, m'agrée (կանանչ դափնիին պա-
տիւը կ'ուզեմ , եւ ուրիշ ոչի՛նչ) :

Մարդը , իր մէջ , այնքան ազնիւ էր որքան
արուեստը նուրբ : Իր սիրալիր ու բարեկամա-

կան վարմունքը՝ սկսնակներու հանդէպ , յաճախ
զրուատուած է : Բարեացակամօրէն կ'ընդունէր
նորընծայ քերթողները , որոնք կը դիմէին իր
բազմահմուտ ճաշակին՝ իրենց առաջին փորձե-
րուն վրայ անոր կարծիքն իմանալու կամ ար-
ուեստի ուղղութեանց վրայ իր խորհուրդներն
առնելու համար . անկեղծութեամբ , բարու-
թեամբ , պարզութեամբ , եւ անսահման ձեռն-
հասութեամբ , կ'ըսէր իր կարծիքը , կը քաջա-
լերէր անոնք որոնց մէջ գեղեցկութեան կայծ մը
կը տեսնէր , ցոյց կուտար սխալները , սկարու-
թիւնները , մատնանիչ կ'ընէր ինչ որ կարելի
է ուսուցանել արուեստի մէջ , եւ անոնց որոնց
քով ոչինչ կը գտնէր նշանակալից՝ քաղցրու-
թեամբ բայց յստակօրէն կը զգացնէր զայդ :
Փոնթէնաս , նոր բանաստեղծներէն մին , յօդ-
ուածի մը մէջ զոր Մերֆիւր Տը Ֆրանս հրատա-
րակած էր , մանրամասն ու յանկուցիչ պատկե-
րացմամբ մը ցոյց կուտար այն գերազնիւ եղա-
նակը որով Հերետիա այդ գերը կը կատարէր .

« Ոչ ոք , ոչ մէկ անդրանիկ , գիտցաւ
ժողէ-Մարիա տը Հերետիայի պէս՝ անփոփոխ
բարութեամբ մը ընդունիլ սկսնակները որոնց
իր եղբայրական խորհուրդները կը շոյալէր հա-
մակրանքով : Ո՛վ՝ այնքան բազմաթիւ անձերէն
որոնց իր տունը բացուեցաւ՝ կրցած է իր առա-
ջին այցելութեան առաջին վայրկեաններուն
յիշատակը մոռնալ : Երբ՝ երկիւղէ ու յարգալից
անստուգութենէ գրեթէ չնչասպառ՝ նորեկը կը
մտցուէր լայն ու լուսաւոր քառակուսի դահլիճի
մը մէջ՝ զուարթ ձայներով հնչուն , տարօրինակ
ու պատրիշ գլխու պտոյտով մը պիտի բռնուէր ,
եթէ բանաստեղծը , ժեսթով մը քննախօսու-
թիւն մը ընդհատելով , գրեթէ մէկ ոստուժով
չսլանար իր մօտ , զինքը պաշարելով բարի գա-
լուստի խօսքերով , որոնց առատութիւնը եւ ու-
րոշութիւնը անձկոտ ու միանգամայն հմայուած
մտքին դիւրութիւն կուտային ինքզինքը գտնե-
լու , եւ իսկոյն հասկնալու ու սքանչացմամբ
սիրելու այդ մարդը որ ամբողջապէս կը յայտ-
նուէր՝ իր անկեղծ մտերմութեան ու տանք ըն-
դունելութեան մէջ : Անմիջապէս մարդ կը զգար
որ իրեն տեղ մը նշանակուած էր բարեկամնե-
րու մէջ . կը թուէր թէ կը գտնուէրի եղբօր մը
առջեւ , հազիւ աւելի տանք , բայց աւելի հա-
սունցած՝ հրավառ ու բնածին իմաստութեամբ

մը եւ այն անպարտական հատուցեամբը զոր կը բաշխէր վեհանձնօրէն ու պարզօրէն, որպէս թէ ամենուն բաժնել ուզէր հանրապատկան գանձ մը : Հերետիա կը խօսէր ամենէն երկատարողներուն եւ ամենէն անխորձներուն՝ իրենց երազներուն, իրենց աշխատութեանց եւ իրենց հետազօտութեանց մասին, կը յորդորէր զանոնք իր մարդու եւ արուեստագէտի գիտակցութեան ու բարձր պարկեշտութեան համեմատ, մերթ կը խրախուսէր ու մերթ կը ջանար զանոնք հտ կեցընել ճիգերէ զոր տղայական կամ վտանգաւոր կը նկատէր. անոնց օգնելու համար ինքզինքնուն, իրենց արուեստին ու իրենց մտածման հանդէպ՝ այնպիսի եռանդ մը կը թափէր զոր ստեղծող մը քիչ անգամ կը ցուցնէ նոյն իսկ իր անձնական գործն իրականացնելու համար : Փաստերն ու օրինակներն իր շրթներուն վրայ իրարու կը յաջորդէին առանց խոնջէնքի, կ'ապացուցանէր, կտորներ կը յիշէր, կ'աղիւսէր. մէկ ժամուան մէջ այնքան տրամասութիւն ու պերճախօս ու նոր պատկերներ կը վատնէր որքան կը պարունակեն ամենէն հզօր ճառերն ու ամենէն նշանաւոր քերթուածները :

« Բոլոր բանաստեղծները, բոլոր գրագէտները որոնց համբաւն այժմ հաստատուած է կամ մեծնալու վրայ է, հաւասարապէս սիրալիր ընդունելութիւն մը գտած են իր մօտ : Իժնդակ ու անստոյգ սկզբնաւորութեանց միջոցին, կազդուրման ու վստահութեան հոյակապ աղբիւր մըն էր ան : Իր հոգածութիւնը՝ ամենէն մեծարուած ու գորովագին սիրուած գերազանց արուեստագէտէն չէ միայն որ կը բղխէր. ան կը խառնուէր կեանքի հոգերուն, զժուարութիւններուն. քիչ չեն անոնք որ վարպետին նկատմամբ իրենց զգացած հիացման կը միացնեն երախտագիտութիւնը՝ համոզիչ ջերմութեամբ մը հանրային իշխանութեանց եւ ազդեցիկ անձնաւորութեանց մօտ իր անթիւ դիմումներով ձեռք ձգած ըլլալուն համար դիրք մը որ օրական հացը կ'ապահովէր իրենց եւ իրենց ընտանիքին : Իր անձնութիւնը զժբազդ բարեկամներու համար՝ անխոնջ էր : Եւ երբ Ակադեմիային մէջ մտաւ, ամէն անգամ որ անլիճելի մեծաշողարժէքով գործ մը չէր ներկայանար, միշտ ազատ բանաստեղծներու գիրքը կ'առաջարկէր որ պսակէին : Իր ազդեցութիւններն ու իր յարա-

բերութիւնները թշուառութիւններ սփոփելու միայն կը ծառայէին. իր անձին համար ոչ մէկ օգուտ չէր քողեր անոնցմէ :

« Եթէ կ'սխորժէր իր խառնուածքին ամենէն աւելի օտար եզոզ ձգտումներ գուշակել, եթէ մէկ ակնարկով կը նախատեսէր անոնց ապագայ կարելի յառաջացումները՝ այն սահմաններուն մէջ որոնց կրնային յաւակնիլ, ի փոխարէն՝ պիտի չընդունէր որ գրական կրօնքը ուր իր կեանքին ամբողջ հաւատքը կը սեւեռուէր, բոլոր լուսաւորեալ ու անկեղծ մտքերուն համար մտաւորական գործունէութեան ու բազմանքներուն ամենէն ազնիւ եւ ամենէն խտական արտայայտութիւնը չկազմէր : Ոչ ոք, ոչ մէկ ժամանակի եւ ոչ մէկ երկրի մէջ, այդքան միամտօրէն պահած է յարգանքը տիեզերական ու հինաւուրց բանաստեղծութեան, միշտ աւանդական եւ միշտ վերանորոգուած, եւ աւելի ջերմութեամբ, համոզմամբ ու անշահախնդրութեամբ սնոր պաշտամունքին ինքզինքը նուիրած : »

Հաւանական է որ նոյն իսկ եթէ դեռ երկայն ատեն ապրէր, Հերետիա այլ եւս նոր քերթուածներ պիտի չարտադրէր : Եթէ զիջանէր դիւրին փայլով էջեր ստորագրել, կարող էր անուշտ դեռ հաստիներ լեցնել. բայց ինք աւելի խիստ էր իրեն քան ուրիշներուն համար. ըսած է միայն՝ իր քերթողական գործին մէջ՝ ինչ որ ունէր ըսելու. տող մը չկայ իր ամբողջ հատորին մէջ՝ որ աւելորդ ըլլայ, եւ չկայ տող մը որ գեղեցիկ չըլլայ :

« Յուշախուրձք »ը միակ գիրքը չէ՝ անշուշտ՝ որ Հերետիայի անունը կը կրէ. բայց միակն է որ իր զուտ գրական ինքնաստեղծ գործը կը կազմէ : Անկից զատ հրատարակած է քանի մը թարգմանութիւններ, յօդուածներ ու ճառեր, որոնք կամ « իր ձեռքը պատրաստելու » նպատակով կատարուած կամ կեանքի հանգամանքներու մեքենական արդիւնքն եզոզ աշխատութիւններ են : Այսպէս, 1881ին հրատարակած է Ֆրանսերէն թարգմանութիւնը Պերնար Տիազ տէլ Բասթիլլօի « Նոր Սպանիոյ աշխարհակալութեան վաւերական պատմութիւնը » ին, ինքնագիր յառաջաբանով մը, 1894ին, թարգմանութիւն մը « Ալֆրէդէզ մարապետունին » տիտղոսով սպանիերէն հին գործի մը, ու-

ըննց երկուքն ալ ըստ հմուտ քննադատներու հրաշակերտներ են թարգմանութեան, առաջինը մանաւանդ ուր Հերետիա յաջողած է հին ֆրանսերէնի ոճերով ու դարձուածքներով քնազրին հնօրեայ համն ու կնիքը համարժէք կենսունակութեամբ մը ֆրանսացնել . յառաջարանը զոր դրած է այդ գործին սկիզբը, ինչպէս եւ իր Ակադեմիայէն ընդունուած սրն արտասանած ճառը ուժեղ, յստակ, գաղափարալից արձակի էջեր են: Տեղի տալով բարեկամներու թախանձանքին, Տեպայի մէջ հրատարակած է երկու յօդուած, սեղմ ու փայլուն. բայց թէպէտ ամբողջ շարք մը գրելու ղիտաւորութեամբ սկսած

երկու քէն անդին չէ անցած յօդուածներուն թիւը: Ակնարկելով այն ջանքերուն դոր բարեկամները կը թափէին Հերետիան մղելու համար որ իր տաղանդը ամուլ չձգէ ու զէթ լրագրական յօդուածներով հասարակութեան վրայ մերթ արձակէ իր ազնիւ ու հուրը մտածման շողիւնը, Մեղքիօր մը Վոկիւէ Հերետիայի գերեզմանին վրայ իր արտասանած դամբանականին մէջ կ'ըսէր. « Սյդ միլիոնատէրէն մենք կ'ուզէինք մանրուք զրամը որ անհրաժեշտ է լրագրութեան ամենօրեայ փոխանակումներուն համար. ան իր վրայ ոսկի ունէր միայն » :

ԱԿ ԶՕՊԱՆԵԱՆ

ՅՈՒՇԱԽՈՒՐԶՔ

ՅՈՒՆԱՍՏԱՆ ԵՒ ՍԻԿԻԼԻԱ

Ափրոզիսէի ծնուդը

մէն բանէ առաջ, Գառսն աշխարհները կը պարուրէր, Ուր ժամանակն ու Միջոցը կ'ծաւալէին անչափագիծ . Յետոյ Գայա, բարենըպատ՝ իրմէն ծընած Տիտաններուն, Անոնց իր լայն ծոցն ընծայեց առատաբուրդի ըստինքներով :

Ինկան անոնք : Իր ջուրերուն ներքեւ ըստիւքսն անոնք ծածկեց : Ու տակաւին կայծակնահար եթերին տակ, Գարունն երբեք Շողացուցած չէր բոցերը մեծապայծառ արեւներուն, Ոչ ալ Ամսոն առատածեռն խարտեաշ հունձքերն հասոնցուցած : Գծներարոյ՝ եւ անգիտակ ծիծաղներու եւ խաղերու Անմահները կը գահէին Ոլիմպոսին վրայ ծինապատ : Սարկայն երկինքն անձրեւօրէն հիստեցուց ցօղն առնակըրով :

Ովկիանոսը կիսաբաց Տեղքըւցեալ, ու շողա ընկալ իր սերկղութեան մէջ, հրաբորբօք փրփուրներէն դուրս նետուելով, Քերանոցի արիւնին մէջը ծաղկեցաւ Ափրոզիսէն :

Յասան եւ Միգէա

Մոցն անգորբի մը դիւթուած, սաղարթախիտ ծառերուն
Տակ անտառին, օրօրան յուզումներու հինաւորոց,
Արշալոյս մը հրաշափառ՝ իր արցունքովն, անոնց շուրջ,
Կ'ոգեւորէր տարօրէն ծաղկափթթում մը հարուստ:

Եւ օդին վէջ մոգական ուր մոյնի բոյր մը կ'ծրփայ,
Էնոր խօսքը կը ցանէր զօրութիւնը մոզուածեանց,
Հերոսն էնոր ետեւէն կ'երթար, զրահին վըրայ պերճ
Փայլակները թօթվելով մեծահոյսակ այն Դեղմին:

Ականաշող թրոխով մ'անտառները շահելով,
Մեծ թռչուններ կ'անցնէին կամարներուն տակ ծաղկոտ
Ի երկնի կապոյան արծաթէ լիճերուն վէջ կ'անձրեւէր:

Մէրը անոնց կը ժպտէր, սակայն կինը չարաղէտ
Իր հետ մէկտեղ կը տանէր իր մոլուցքը նախանձոտ,
Տուփադեղերն Աօիոյ եւ իր հայրն ու Աստուածներն:

Արսեմիս

Անտառներուն լեզի բոյրն, ամէն կողմէ բարձրացած,
Որտորդուհի՛, ուռեցուց քու լայնացած ռնգունքները,
Եւ կուսական աննական կորովի մէջը քու կին,
Դէպ ի ետեւ քու վարսերը արձըկելով, կը մեկնի՛ս:

Ու մօրնչիւնդ կը խուստ ընծառիւծի խուրբերուն
Մինչեւ իջնէր մութին կը թնդացնես Որտիգէն,
Եւ կը ցմայրես հեւիհեւ շրայտումեանը մէջէն
Կարմրած խոտին վրայ ցրուած մեծ փորահերձ շուններուն:

Եւ աւելին. կ'ախորժիս, Աստուածուհի՛, որ մացառն
Ըզքեզ խայծէ եւ ահաան եւ կամ հիրանը մըխուի
Քու փառաւոր թեւերո՛ւղ մէջ զոր երկամբ վրիժեց,

Ձի ճաշակել կ'ուզէ սիւրտը բազցրութիւնն անողորմ՝
Խառնելու քու խաղերո՛ւղ մէջ ծիրանի մը անմահ,
Այդ փողորտուած հրէշներուն գագիւրդ սեւ արիւնին:

Նիւնիէական

Քառաձի կառքն երկնաւոր հորիզոնին վրայ կ'իջնէ ,
 'Ի արեւմտեան կրկէսին փախչին իր տակ տեսնելով ,
 Աստուածն ի զուր կը ջանայ բռնել' իր չորս սանձերով'
 Յովատակներն' հրաբորբոք ոսկիրն մէջ ծառացած :

Կ'ընկզմի կառքն : Ու կ'լեցնէ ծովն հառաչով մը հրգօր
 երկինքն հնչուն , ուր ընդքարշ կը տարածուի ծիրանին ,
 Եւ աւելի մաքրալոյս' պայծառաջինչ գիշերին
 Սեւ կապոյտին վրայ' մահիկն անձայնօրէն կ'արծաթուի :

Ահա ժամն ուր յաւերժհարսն , աղբերականց ափը զով ,
 Լարթափ աղեղը կ'նետէ կապարճին մօտ անսըլաք :
 Ո՛չ մէկ ձայն : Լո՛կ եղջերու մ'հեռուն ջրահայց կը գոչէ :

Խարտեաշ լուսի՛նը կ'շողայ պարին վըրայ ցայգական .
 Երագելով կայծը կամ մեղմելով՝ Պան կը խնդայ
 Իր շունչին տակ եղէգներն ոգեւորուած տեսնելուն :

Ասուածի մը զարթումը

Գիսահապաղ եւ կուրծքերնին մատներնուն տակ ճմլըւած ,
 Ըզգայական արբեցումիւնն արցունքներով գրգռելով ,
 Ահա կինե՛րը Բիբլոսի , աղիողորմ շեշտերով ,
 Կ'երթան' կազմած մահամափօ՛րը սըգաշուք ու դանդաղ :

Ջի անկողնին վըրայ' ծաղկեալ պըտիկներով ծածկըւած ,
 Ուր Մահն անոր փակեր էր լայն աչուրները մեղկանուշ ,
 Բուրեան իւղով ու խունկերով անուշհոտուած' կը հանգչի
 Երիտասարդը զոր կոյսե՛րը Սիրիոյ պաշտեցին :

Այսպէս մինչեւ արշալոյսին ծագին ողբաց պարն ամբողջ :
 Բայց աւասիկ' Աստարտէի կոչին ի լուր' կ'արթննայ
 Խորհրդաւոր Սիրականը կինամոնով ոռոգուած :

Յարուժի՛ւն է առեր , Պարմա՛նը վաղընչուց օրերուն :
 Եւ երկինքը՝ համակ ծաղկած' կը թըլի վարդ մ'անսահման ,
 Ջոր Ադոնիս մը երկնաւոր իր արիւնով է ներկեր :

Սփինգս

Կիւթերոնին կողն ի վար , մացաններուն տակ թաղուած ,
 Կը ճեղքըւի ապառաժն , որչ որուն խո՛րը կ'շողայ'
 Փայլովն ոսկի մազերուն , պարանոցին եւ փոքին'
 Կոյսն արծուեղէն թեւերով , զոր ոչ որ է վայելած :

Եւ ահա Մարզն առաւ կանգ սեմին վըրայ շըլացած :
 — Ի՞նչ է այդ ստուերն որ քարայրս աւելի մուտ կը դարձնէ ,
 — Սէ՛րը : — Աստուա՞ծն իսկ ես դուն : — Հերոսն եմ ես : — Ներս մըտիբ :
 Բայց պիտի մա՛հն հոս գտնես , կը յանդգնի՞ս դեռ . — Այո՛ :

Բեկլերոփոն նըլահեց անդիւրընտել Գիմեռան :
 — Մի՛ մօտենար : — Երթներուս տակ քու բերա՛նըդ դողաց :
 — Ուրեմն եկո՛ւր : Թեւերուս մէջ 'տի փշրին ոսկորներդ :

Եղունգներըս մըսիդ մէջ . . . — Չարչարանքն ի՞նչ փոյթս է իմ ,
 եթէ փառքին տիրացայ եւ համբոյրը խըլեցի :
 — Ի զո՛ւր է որ կը յաղթես . ահա կ'մեռնի՛ս . . . — Ո՛վ հեշտանք :

Պերսէոս եւ Անդրոմեդ

Իր Թըռիչը կասեցնող փրփուրներուն մէջտեղէն ,
 Ջիւաւորը որ յաղթեց Մեդուսային ու հրէջին ,
 Արենախառն ու զագիր լորձունքով մը թաթաւուած ,
 Թեւերուն մէջ կը տանի կոյսը ոսկի մազերով :

Աստուածային ձիուն վրայ , Գրիսաորին համարիւն ,
 Որ ծովուն մէջ կը դափրէ , կը վըրընջէ ու կ'խեռի ,
 Ջետեղեր է տարփուհին խելացընոր ու շփոթած ,
 Որ զինք գրկած կը խնդա՛յ իրեն ու դեռ կը հեծկայ :

Կը համբուրէ զէնիկա : Ջուրը զանոնք կը պատէ :
 Եւ էն , ճիգով մը տրկար , գաւակն ի վեր կը քաշէ
 Ոտքերն ալւոր զոր խուսող ալիք մ'յածուն կը պագնէ :

Բայց Պեգասը , գրգըռուած՝ կոհակներուն մտրակէն ,
 Լըսելով կոչն Հերոսին՝ վեր կը սլանայ մէկ ոստամբ ,
 Ի իր բոցեղէն թեւերով կ'ցելու երկինքը շըլացած :

Մեռելիքի պաղազանք

Կանգ առ , ձամբորդ , եւ աչա՛նջ գիր ինձ : եթէ քու քայլերդ
Քեզ տանին դէ՛ս ի Կիւսսէլ եւ ափունքներն Հեբրոսի , զորն ցո՛
Փնտռէ՛ Հիլլոսն շլեւոր , Է ըսէ՛ անոր որ մեծ սուգ լինա միայն
Բռնէ որդւոյն համար զոր ա՛լ պիտ՛երբեք չըտեսնէ : ձգա մայր

Սըրախողխող իմ մարմի՛նըս կեր եղաւ գայլերուն : զսն աճա չի
Մընացածն այս մահաշուք Թաւուտին մէջ կը հանգչի , չմ՛ի —
: Գոնէ Ըստուերը Թափառկոտ՝ ափանց վրայ մոռ Գըժոխքին , չմ՛ի —
Կը զայրանայ եւ կո՛ւլայ : Ոչ ոք մահուս վրէժն հանեց : չմ՛ի —

Գընա՛ ուրեմն : Ու եթէ՛ երբեք , լոյսին նըւաղած զմ՛ մոխոցմայն
Պահուն , շիրմի մը մօտ կամ հողակոյտի մ՛ հանդիպիսն չմ՛ի —
Կին մը ճերմակ մազերով զոր ձորն մը սեւ կը սքողէ , չմ՛ի —

Մօտեցի՛ր , ու մի՛ վախնար գիշերէն կամ Թովբերէն : մըժնորժ
Իմ մայրըս է , ո՛վ ճամբորդ , որ շիրմի մը վիճայ ունայն՝ չմ՛ի —
: Թափուր սափոր մ՛ կը գրկէ՛ Է արցունքով զայն կը լեցնէ : —

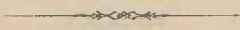
Մեռած աղջիկը

Ով ալ ըլլաս , ո՛վ ողջ մարդ , խոտին վրայէն շուտ անցիր
Հողակոյտին ուր ասիւնս անմըխիթար կը հանգչի .
Մի՛ կոխոտեր ծաղիկե՛տը սա խոնարհ դամբանին
Ուրկից սողա՛լը կ՛ըսեմ բաղեղին ու մըջիւնին :

Կա՛նգ առիւ հող : Սիա ե՛րգ մ՛աղանիի կը հեծէ :
Չէ՛ , իմ շիրմիս վըրայ Թող չըժորԹըւի անիկա :
Եթէ կ՛ուզես սիրելի ըլլալ ինձ , Թո՛ղ որ Թուչի .
Կեանքն ա՛յնքան քաղցր է . ձրգէ՛ , եղբայր , որ , ա՛խ , ապրի՛ ան :

Գիտե՛ս : Դուռը դրասանգող մըտենույն տակ ես մեռայ՝
Հարսանեկան տան սեմի՛ն վըրայ , կոյս ու ամուսին ,
Իմ սիրածիս ա՛յնքան մօտ եւ արդէն ա՛յնքան հեռու :

Փակուեցան իմ աշուրներն երանաւէտ արեւուն .
Ու ես հիմայ կը բնակիմ , աւա՛ղ , եւ ա՛լ առյալէտ ,
Երբքին մէջ անողոք եւ խաւարչուտ գիշերին :

ՀՌՈՍ ԵՒ ԲԱՐԲԱՐՈՍՆԵՐԸ

ՍԵՒՆՔԸ

Ահալասիկ իրիկունը : Աղանեկան հոյլ մը կ'անցնի
երկնքին մէջ : Հրմայելու համար տարփոտ տենդ մը , ոչի'նչ,
Ո՛վ այծարած , կ'արժէ շրթանց վըրայ հնչիւնն հովուափողին՝
Կընիւններուն մէջէն ելող աղբիւրի զով ձայնի մը հետ :

Հովանիին տակ սօսիին ուր երկնցած մենք կը հանգչինք ,
Խոտն աւելի կակուղ է : Թո՛ղ , բարեկա՛մ , ա՛յծը Թափառիկ
Որ , ամիկին՝ զոր կը քեցէ՛ պատկազմանը խուլ մընալով ,
Կը մագլըցի ժայռերն ի վեր եւ ընծիւղներ կը ճարակի :

Իմին սըրինգս , յօբինուած եօթ անհաւասար ցօղուններէ
Մուլիսինդի , կցուած քիչ թիւ մեղքամոլով , սըրահնչիւն
Կամ ծանրաբամբ , ուզածիս պէս կուլայ , կ'երգէ կամ կը հեծէ :

Եկո՛ւր : Քեզի սորվեցընենք պիտի արուեստն աստուածային
Սիրենոսին , եւ քու սիրոյ հառաչներդ այս նըւիրական
Խողովակէն՝ պիտի Թուչին դաշնակաւոր շունչին մէջէն :

Առ Սեկստիոս

Առ Սեկստիոս

Երկինքը շի՛նչ է : Մեր Կաւակն աւազներուն վրայ սահեցաւ :
Այգեստանները ծաղկեր են ու ցօղեղեամն արծաթաշող
Մարգերն այլ եւս չի պրիսմակեր առաւօտեան արեւուն տակ :
Եզները եւ եզնարածը ա՛լ գոմերէն հեռու կ'փախչին :

Կը վերածնի ամէն բան : Բայց Մահն ու իր մուկ առասպելներն
Կը հալածեն մեզ , ու քեզի համար լոկ այն օրն է ըստոյգ՝
Երբ շըջըւած տապեղ լունքներն՝ ազադարձակ խնջոյքի մ'մէջ՝
Սեղաններու նախագահումն ա՛լ քեզ բաժին պիտի չընեն :

Ո՛վ Սեկստիոս , կեանքը կարճ է : Թրերնիս օր ընել շտապե՛նք :
Արդէն տարի՛քը շըւաբեկ ըրած է մեր ծնկուրները :
Գարուն չըկայ Բստուերներու ցրտասնարմուռ աշխարհին մէջ :

Եկո՛ւր : Կանա՛նչ են անտառներն ու եղանակն է աւասիկ
Մատաղ ընել Փաւնոսին՝ խո՛րն իր մուսայամած պուրակներուն՝
ձերմակ փեղմով մէկ էգ գառնո՛ւկ մը կամ նոխալ մը սեւամազ :

Կիւղնուր

Կապոյտին տակ յաղթական ու մեծաբոց արեւուն ,
 եռաթի նաւն արծաթէ կը սպիտակէ գետը սեւ ,
 Թողլով իրեն ետեւէն անուշ հոտեր բուրվառի
 Ու հնչիւններ սրբինգի եւ մետաքսի սարսուռներ :

Ցրուկին վրայ երփնավառ ուր կայ ճուռակն հոլաթեւ ,
 Դուրս ծրուած իր արքենի հովանեակէն՝ որ դիտէ ,
 Կլէպատրա , իրիկուան շքեղութեան մէջ կանգուն ,
 Կը թուի ոսկի մեծ թռչուն մ' հեռուն իր ո՛րսը փնտռող :

Ահա Տարսոնն ուր ռազմիկը գինաթափ կը սպասէ .
 Եւ Լագուհին Թըխաթոյր կ'բանայ օդին մէջ թովուած՝
 Սաթ բազուկներն ուր վարդգոյն ցուքեր է դրած ծիրանին .

Ի իր աչքերը չեն տեսներ , նախագուշակ իր բաղդին ,
 Տենչանքն ու Մա'հը , երկու աստուածային մանուկներն ,
 Որ իր մօտը , մուծ ջուրի'ն վըրայ վարդեր կը փետտեն :

Անտոնիոս եւ Կղեպատրա

Երկուքը մէկ կը դիտէին , տամալիէն բարձրադիր ,
 եգիպտոսն որ կը քննանար երկընքի մ'տակ հեղձուցիչ ,
 Եւ իր կտրած սեւ Տելթային մէջէն՝ գետն որ իր իւղոտ
 Արիքները կը հոսեցնէր դէպ ի Պիւպասթ կամ Սայիս :

Հռովմայեցին կը զգար իրեն զըրահին տակ ծանրատարր ,
 Ինչպէս գերի գինուոր մը որ տըղու մը քո'նը կ'օրրէ .
 Իր յաղթական սրտին վըրայ Թեքուիլը եւ նըւաղին
 Այն հեշտակէտ մարմնոյն զոր իր թեւերն ուժգին կը գրկեն :

Դարձրնելով գունատ գըլուին իր մագերուն մէջէն թուխ՝
 Դէպ ի այն զոր կ'արբեցնէին անյաղթելի բուրումներ ,
 Էն իր բերա'նը երկնցուց եւ իր բիբե'րը պայծառ .

Ու տարփավառ Կայսրը՝ էնոր վրայ ծռելով՝ էնոր լայն
 Աջուրներուն մէջ՝ աստղըւած ոսկեղինիկ կէտերով՝
 Տեսաւ ծով մը անծայրածիր ուր նաւեր խո'յս կուտային :

Աստուածային լեռներուն

Սառնակոյտներ կապոյտ, սարեր հերձաքարէ ու մարմարէ,
Կրրանխաներ, սեպափունքներ որոնց ցորե՛նք եւ հաճարն
Հովը՝ Պեկլէն մինչեւ նեժու՛ կը խլէ, կ'այրէ, կը գալարէ,
Խորտօրտ կիրճեր, լիճեր, ստուերով ու բոյներով լի անտառներ,

Խուլ անձաներ, սեւ ձորակներ, ուր վաղեմի վտարանդիներն,
Նախընտրելով զայդ քան կըքիլ ըստըրկական կանոնին տակ,
Բընակեցան արջին, գայլին, քարայծին հետ եւ արծիւին,
Խորխորատներ ու հեղեղներ եւ անդունդներ, օրհնեա՛լ ըլլաք:

Տաժանաշխատ բանտէն փախած եւ անողոք մունիկիպէն,
Զօնեց ըստրուկ Գեմինոսն այս փոքրիկ կոթո՛ղը՝ լեռներուն,
Գաժանախրոխտ ազատութեան նըւիրական պահակներուն:

Եւ այս յստակ կատարներուն վրայ ուր լուռիւնը կը թրթռայ,
Անպղծելի այս օդին մէջ՝ անծայրածիր եւ անապակ,
Ես կը կարծեմ ազատ մարդու մ'արձակած ճի՛չը դեռ լսել:

(Շարունակելի)

Թարգմ. Ա. Չ.

ԺՈՋԷ-ՄԱՐԻԱ ՏԸ ՀԵՐԵՏԻԱ

Ա դ ա Ն ե գ Ր Ի

(Քննադատական փորձ)

1892-ին իտալական զմայլելի գրականութեան վրայ աւելցաւ « Ճակատագիր » վերնագրով բանաստեղծութեանց հատորը, որի ճակտին կարգացում էր Ադա Նեգրի անունը:

Ո՛վ էր այդ աղջիկը եւ ի՞նչ էր իր երգը: Բանուոր ընտանիքից ծնուած մէկ Իտալուհի, որի աղքատ հայրը վաղուց մեռել էր Միլանի հիւանդանոցում. այսպիսով՝ երկու տարեկան աղջիկը մնացել էր աշխատաւոր մօր խնամքին: Բայց որովհետեւ ինչքան էլ չարքաշ լինի մարդկային կեանքը՝ սահում է դարձեալ,

ուստի մի օր որք աղջիկն արդէն մեծացած եւ նախնական ուսումն էլ մի կերպ ստացած լինելով, իբր վարժուհի քաշոււմ է Մոտտա-Վիսկոնտի աւանը որ գտնոււմ է Միլանից ոչ հեռու, Լուդարտիոյ արեւոտ դաշտերում:

Մոտտա-Վիսկոնտին մի յետ ընկած անկիւն է, աղքատ ու կեղտոտ: Բոքիկ ու յաղթանդամ ընակիչներից այրերը կամ փայտահատ են կամ թէ հողագործ. նրանց թուխ կանայքն էլ աշխատում են մետաքսի գործարաններում եւ կամ օգնում իրենց ամուսիններին: յիսկ փողոցները մնում են բազմաթիւ, կիսամերկ ու չըջմուխիկ երախաներին, թէեւ գիւղում մի-երկու դպրոցներ էլ կան: Աւանն ունի երեք ճերմակ զանգակատներ, որոնք արեւից կարմիր ներկւում են ամէն առաւօտ ու երեկոյ. չըջակայքում էլ տարածուած են կանաչ արօտներ, ուր մեղմ օրօրում են ուռնիների շարքեր. մինչդեռ հեռուից հանդարտ հոսում է Տեսսին գետը՝ փայտաբեռ լաստերով ծանրացած:

Հէնց այս միանուագ ու քիչ էլ մեղամազ-
ձոտ վայրերումն է, որ, շրջապատուած սեւաչ-
եայ, փոքրիկ աշակերտներով, ապրել է Ադա
Նեգրին, ու իւր հազուադէպ ազատ ժամերին
հիւսել մուսլ երգերը :

Եթէ կ'ուզէք, ձմեռնային երեկոներից մէ-
կում այցելենք նրա փոքրիկ սենեակը եւ գուրս
նայենք պատուհանից :

Ձ Ի Ի Ն Ը

« Ճանապարհների, դաշտերի վերայ
« Անձայն ու Թեթեւ ձիւնի քուլաներ
« Յորձա՛ ապրտոյտ իջնում են վերէն :

« ձերմակ Թերթիկներն անհուն երկնքում
« Պարում են կարծես ու զըւարճանում
« եւ ասլա յոգնած, ընկնում են երկիր :

« Ձիւնը տանիքում, Թէ՛ ծխնու վերայ,
« Գերեզմաննոցում եւ Թէ՛ պարտիզում
« Նիրհում է անշարժ, հազար ձեւ առած :

« Մի անդորրուծին տիրում է չորսուին .
« Խոր մուռացութեան գրկում ընկղմած՝
« Լըռել է աշխարհն անտարբերութեամբ :

« Բայց այս անսահման հանգստի ժամին՝
« Սիրտըս, գտնելով իր յուշերը հին,
« Իր սէրը նիրհուն, խոկում է լըռիկ : »

Ձմեռնային օրերին յատուկ մելանոյշ մրա-
փով ուրուագծուած այս պատկերն արդէն ցոյց
է տալիս Թէ՛ նրա կեանքը, Թէ՛ շրջապատը եւ
Թէ՛ հեղինակուհու նկարագրական շնորհքը, որ
պարզ ու մեղմ գոյներով կարողանում է ճշգիւ
արտապրել իրերը : Սակայն եւ այնպէս նա չէր
մտածում պէյլաժիստ լինել . դրա համար չու-
նէր նա հոգու գուարթութիւն բաւական չափով .
ո՛չ էլ Թախձալի Լէօպարտիի յաւիտենական ու
անբացատրելի տրամութիւնը երգելու տենչ կամ
ոյժ ունէր : Տառապող ժողովրդի աղջիկ, ժողո-
վըրդի ներկայ տառապանքների երգչուհին էր
ուզում լինել նա . ահա նրա քնարի նիւթը .
այնպէս որ Ադա Նեգրին չի պատկանում այն
զտուած բանաստեղծների թափօրին, որոնք՝
կեանքի աղմկից հեռու՝ այնպիսի պատկերներ են

որոնում, ուր՝ անհասն ու ժամանակը համար-
եա ջնջուելով՝ սուրտակ արձանների նման հան-
դէս են գալիս հանրամարդկային իղէալներ՝ ա-
նարատ ու անմահ . ո՛չ, Ադա Նեգրիի ոտանա-
ւորները մեր ժամանակակից ընկերական կեանքի
հետ սերտ կապուած են . ուզում եմ ասել, Թէ
բանուորական դատը պաշտպանող ընկերվարա-
կան մի աղբու եւ ջղային պօժմա է նրա « ձա-
կատագիրը », որի մէջ բանաստեղծուհին ամ-
բողջ հոգով ասում է բուրժուազիան, մտրա-
կում նրա մոլութիւնները, եւ, ընդհակառակն
արգահատում է ու ժասպառ բանուորներին, փա-
ռաբանում նրանց սենյակը :

Այսպիսով, նրա համար, կարծես, միայն
երկու դասակարգերից է բաղկացած ժամանա-
կակից հասարակութիւնը՝ բուրժուազիա եւ բա-
նուորութիւն . առաջինը փչացած, անհոգ ու
ատելի . իսկ երկրորդը՝ տանջուած ու սիրելի :

Թէ՛ նա որչափ իրաւացի է ժողովրդի ստո-
րին դասակարգը պաշտպանելու, իբր աշխատա-
սիրութեան ու առաքինութեան տիպարներ, իսկ
զրա փոխարէն ձողկելու ունեւորներին, իբր
բողորովին ազահ ու փչացած տարր, այդ մա-
սին յեւ ուզում երկար կանգ առնել այստեղ .
միայն Թէ, բարի կը լինի բանաստեղծուհին
ներելու ինձ, եթէ նկատեմ, որ աշխարհում չի
կայ ո եւ է աղբ, որի մէջ կարելի լինի ցոյց
տալ երկու այդպիսի ծայրայեղութիւններ, այ-
սինքն՝ բանուորութիւնը լինի ամբողջապէս ա-
ռաքինի, իսկ բուրժուազիան՝ ամբողջապէս
փչացած : Այդ երկու տարրերը եթէ տարբեր են
իրարուց քսակների ծանրութեամբ, վարք ու
բարքով եւ նոյնչափ մեծ չէ նրանց մէջ կղած
զանազանութիւնը. եւ դա հասկանալի է, քանի
որ եթէ մի կողմից հարստութիւնը նստատու
է բարքերի ապականման, միւս կողմից էլ մոռ-
նալու չէ որ կարեքը, թշուառութիւնը եւս,
եթէ ոչ աւելի, գոնէ նոյն չափով մղում է շատ
անմեղ էակներ դէպ ի բարոյական անկումն .
Վերջապէս այդ երկու դասակարգերն իրար հետ
մշտական շփման մէջ լինելով, միմէ աւելի
բնական եւ պարզ չէ՞ որ բարոյական գծերով
իրար նման լինէին մեծ մասամբ :

Ես աւելորդ եմ համարում Ադա Նեգրիի
հատորից թարգմանել այստեղ օրինակներ, որոնք
բուրժուազիային են ուղղուած . ո՛չ միայն որով-

հետեւ դրանք լի են սնովայի հայտնաբերումով, այլ եւ որովհետեւ դրանք կազմում են իւր ամենամանջող ոտանաւորները : Գթութիւնն ու պարկեշտութիւնը շատ աւելի գեղեցիկ բանաստեղծութիւններ են ներշնչել նրան քան թէ կիրքն ու ասուութիւնը :

Հէնց որ միանգամ նախագծեց իւր երգերի այս ընդհանուր ծրագիրը, այնուհետեւ նրան կը մնար այդ ծրագիրն ուժեղ կերպով իրագործող նիւթեր գտնել : Սակայն, ինչպէս տեսնում ենք, այդ ծրագիրն աւելի յարմար է վէպի, քան թէ հատուկուտուր բանաստեղծութիւնների . ուստի եւ նրա « Ճակատագիրը » շատ աւելի նման է վէպի, քան թէ անկախ ոտանաւորներից բաղկացած հատորի :

Իրօք, ի՞նչ կարող է պարունակել մի վէպ, որի նիւթը քաղուած է գործաւորների կեանքից : Նախ՝ որոշ միջավայր, ապա դէպքեր ու հերոսներ, ու վերջապէս այդ բոլորի ներդաշնակ համախմբութիւնից ծնում է մի ընդհանուր եզրակացութիւն :

Երբեք դժուար չէ այդ բոլոր պատմողական տարրերը լրիւ գտնել այս հատորի մէջ : Այսպէս՝ Ադա նեղրին միջավայր է ընտրել բանուորական թաղերը, ուր ապրում են չարքաշ սերունդներ, որոնցից մեր բանաստեղծուհին կը ջոկէ իր հերոսները : Ահա այնտեղ ծխացող գործարանը . ներս մտնենք :

« Պրտոյտ են գալիս կաշուէ լարերը,
« ձրուրնչում նաեւ մեքենաները,
« Մինչդեռ բանուորներն ժիր գործի կեցած,
« Երգում են ուրախ՝ գըլուխները բաց :

« Բայց յանկարծ լսուեց մէկ ահաբեկ ճիչ :
« Կարծես անտառում խոր վէրք ըստացած
« Երէի ցաւոտ կաղկանձը լինէր :

« Սուր ժանիքներում անիւներն առան
« Ու տարան մի ձեռք, ճգմելով իսպառ .
« Շէկ ու Թշուառ կին, զրկուեցար ձեռքիցդ :

« Պրտոյտ են գալիս կաշուէ լարերը,
« ձրուրնչում նաեւ մեքենաները,
« Բայց բանուորների Թանձըր ձայները
« Ել երգ չեն ասում :

« Քրտինք ու արցունք իրար խառնուած ,

« Նըրանց ճակատից հոսում են կաթ-կաթ,
« Այն ինչ մեծ անլւն խուլ պըտոյտներով
« Պատմում է տըխուր մէկ աւանդավէպ :

« Եւ տեսնում են միշտ իրենց պըտորուած
« Աչքերի առաջ ձեռքը ճըզմլւած .
« Շէկ ու Թշուառ կին, զրկուեցար ձեռքիցդ :»

Շարունակենք միւր վէպը, բանալով մի այլ գլուխ . թաղի ծայրին կանգնած է հին եկեղեցին, ուր յոգնած, վշտաբեռ ու անտիրական ձերուկին աղօթում է . մինչդեռ փողոցում կառուցող տան կտուրից ներքեւ է ընկել մի բանուոր եւ մտել . կարդանք նրա յուղարկաւորութիւնը .

« Դէմքերը խոժոռ ու եղերական
« Անցնում են խմբով, գըլուխները բաց,
« Իսկ ննջեցեալի դագաղը տըխուր
« Պատել են ծըփուն ու սեւ քոշերով :

« Նըրանց ճակատին երկու կնճռի մէջ
« Մըտախոհ մէկ վիշտ ախօս է դըրել .
« Ի՞ գուր է վերէն երկինքը ժպտում,
« Առանց սրբելու հոսող արցունքներն
« Լալիս են լըռիկ :

« Իրարու գամուած տախտակների մէջ
« Պառկած է մեռեալն իսպառ ջախջախուած .
« Աշխատում էր նա տանիքի ծայրին,
« Ու ընկաւ փողոց քարերի վերայ
« Դըլուխը փշրեց :
« Մի տիտան էր նա, գեղեցիկ, հուժկու,
« Սակայն ընկաւ նա, եւ ձեռքը մահուան
« Ցուրտ ու խորշումած սեղմում է արդէն
« Սիրտը իր կընոջ, այբի, ուժասպառ :

« Եւ ահա նըրան տանում են քընի
« Ու մոռացութեան խշտեակում դըրած,
« Եւ մի Աստուծոյ ձեռքին տակ ահեղ,
« Դէմքերը խոժոռ անցնում են խմբով
« Ու եղերական :

« Խորհում են նըրանք, ո՛հ, ճակատագիր,
« Նըրա պէս գուցէ մեռնին եւ իրենք,
« Ձինուոր է բանուորն, այդ գիտեն արդէն .
« Լցում են սրտերն, ահա գունատում
« Դէմքերը նըրանց :
« Հերկուկի նըման ուժեղ են իրենք,
« Տոկուն են նաեւ ու մըտմըտալով

« Երազ են շոյում — մի սիրուն տընակ
 « Եւ մի ընտանիք . . . բայց վաղը գուցէ
 « Հէնց աշխատանքի դաշտերում ընկնին :
 « Մի տան կըտուրի՞ց . . . կամ գործարանի
 « ժըխորի միջի՞ն . . . գուցէ խորտակուող
 « Կամարի մը տա՞կ . . . սակայն մեռնողի
 « Ձայնը չէ լսում, չեն գընահատում
 « Ձոհը գերագոյն :
 « Ընկնողների տեղ ողջերն են գալիս ,
 « Եւ սուգի վերայ յոյսն է բարձրանում .
 « Անթիւ են զօրքերն , ու կոխուտելով
 « Յաղթըւածներին՝ յառաջ են գընում :

« Եւ ինչպէս տըղայքն ուրախ , ցամկուտուն՝
 « Վազում են ահա գերեզմաններ :
 « Համբ հողի վերայ , այդպէս եւ անհոգ
 « Ու աղմըկալի ամբոխն է անցնում
 « Ընկած զոհերի վերայ կոխելով : »

*Եւ ի հարկէ իրար լրացնող այս ոտանաւոր-
 ներից կազմուած վէպն աւելի կը մտայլուի ,
 եթէ մտածենք նաեւ որ թշուառ զոհերն իրան-
 ցից յետոյ փողոցներում անաէր որբեր են թող-
 նում , որոնցից կազմուած է թափառաշրջիկների
 եւ չարագործների թափորը :*

ՇՐՋՄՈՒԿ ՏՂԱՆ

« Երբ տեսնում եմ ես , որ կեղտոտ , սիրուն
 « Թափառում է նա ցեխոտ փողոցում ,
 « Ցնցոտի դարձած ժաքէթը հագին ,
 « Կօշիկը ծակած , դէմքը քըմահած .

« Երբ տեսնում եմ ես , որ հին շաւարով
 « Կանգնած է դրսում , սայլերի միջեւ
 « Ու քար է նետում անցնող շըներին ,
 « Թէ գող է արդէն . լկտի , սըրիկայ .

« Երբ տեսնում եմ ես , որ ծիծաղելով
 « Ցատկուտում է նա , ո՛հ , մացառներում
 « Բացուած խեղճ ծալիկ , եւ խորհում եմ թէ՛
 « Աշխատանցումն է մայրը բանում ,
 « Թէ խուցը դատարկ , իսկ հայրը բանտում ,

« Իսկոյն մի խոր վիշտ Յնշում է հոգիս ,
 « Եւ ասում եմ ես . — Ի՞նչ վերջ կ'ունենաս ,
 « Շըջմոլիկ տըղայ , տըգէս , ցնցոտուն ,
 « Դու որ աշխարհում անտէր ես անտուն :

« Աղքատ խրճիթի ուրախ երգեցիկ ,
 « Ի՞նչ ես լինելու քըսան տարիքիդ .
 « Մի իւրդախ ըստո՞ր , թէ՛ կայտառ բանու որ ,
 « Կամ գուցէ դառնաս գրպաններ կտրո՞ղ :

« Արդեօք կը հագնիս արհեստաւորի
 « Համեստ վերնազգե՞ստ , թէ՛ թիպարտի
 « Անպատիւ հագուստ . աշխատանցո՞ւմ ,
 « Հիւանդանցո՞ւմ , թէ բանտում կընիս :

« Ո՛րչափ կ'ուզէի հէնց իջնել փողոց ,
 « Վշտի , գըթոււթեան եւ հոգեւարքի
 « Սուրբ ու գերագոյն գրկախառնութեամբ
 « Սեղմելու նըրան իմ կրծքի վերայ :

« Ի՞նչու համբոյրներս կ'ուզէի մէկից
 « Դընել շըթունքին , դընել իր կրծքին ,
 « Եւ եղբայրական սուրբ սիրով լցուած
 « Կ'ուզէի մնչել խեղդուկ հծծիւնով —

« Ես էլ եմ ապրել սուգով , տանջանքով ,
 « Ես էլ մացառի ծաղիկ եմ թշուառ ,
 « Իմ մայրը նոյնպէս աշխատանցում .
 « Ես վիշտ եմ տեսել , ես սիրում եմ քեզ : »

*Թող ներուի ինձ ասել , որ եթէ Ադա Նեգ-
 ըին ուրիշ ոչինչ էլ գրած չը լինէր իր հատու-
 բում , արդէն ցարդ յիշատակուած այս երեք
 կամ չորս ոտանաւորներն ինքնին հերիք էին ,
 որ մի սիրուն ամբողջութիւն համարէինք «Ճա-
 կատագիրը» , որ պարունակում է իրար հետ
 սերտ կերպով շղթայուած այս հերոսները . դը-
 րանց ընթերցումը շատ ծանրակշիռ ու տխուր
 հարցեր է ծագեցնում ընթերցողի մաքում : Ա-
 մէն մարդ պարզ կ'ըրպով ըմբռնում է հեղինա-
 կուհու պատգամը , թէ բարեխաւիչու , ապահու-
 վելու է թշուառ գործաւորների չարքաշ ու
 արկածալի վիճակը , դա ոչ միայն մէկ աղերս
 է , այլ նաէւ արդար պահանջ :*

*Իսկ չեչտի եւ արտայայտութեան տեսա-
 կէտից , հէնց նաեւ չըջմոլիկ տղուն նուիրուած
 այս վերջին բանաստեղծութիւնն իսկ բաւ էր ,
 որ Ադա Նեգըին ընկերվարական շնորհալի երգ-
 չուհի համարուէր . եւ ես չը գիտեմ , թէ ի՞նչ
 աւելի կըթիչ եւ ազդու ոտանաւոր կարելի է
 անգիր սովորեցնել աշխատաւորների երեխանե-
 րին , քան թէ այս փոքրիկ գլուխ-գործոյներն*

ենս ես տեսել եմ սպանական շրջմանիկ մանուկներ նկարող Մուրիլլոյի աննման գործերը . հիացքով կարդացել եմ Սերվանտեսի հակիրճ պատմուածքները, որոնց մէջ Դոն-Քիշոտի հրակայ հեղինակն այնպէս վառ ու լայն վրձինով նկարագրել է նմանօրինակ տիպարներ . կարդացել եմ նաեւ Մաքսիմ Գորկիի այդ շարքի վիպակները . բայց, ըստ իս, Այա Նեգրիի ոտանաւորները, այդ բոլորի էութիւնը պարունակելով հանդերձ, ունին մի շատ աւելի խոր սարուռ : Կարծես թէ, երբ բանաստեղծուհին իր անակի պատուհանից դիտում էր այդ թափառական մանկան, իր տրտում կեանքի պատմութիւնն այդ անտիրական էակի մէջ տեսնելուց զատ՝ ցնցուել է նաեւ տիեզերական ամենազանգուշօրէնքներից մէկի թրթիռովը . ուզում եմ ասել, թէ ազդիւնների եւ կանանց բնազական խարխափումներից, անգիտակից տենչանքներից մէկն էլ հէնց այն է, որ փոքրերին, խոնարհներին, վշտաւորներին կարեկցին . մայր եւ սիրող դառնալու մի անբացատրելի հով է դա, հրեշտակային սիրոյ մի ծարաւ, ու այնպէս վշտում, որ դրան չի կարող հաւասարուիլ այր մարդու ամենաբարձր յատկանիշն անզամ, լինի նոյն իսկ պատերազմի դաշտում, զէնքը ձեռքին հպարտ մեռնիլը . քանի որ եթէ վերջին զէպքում հերոսի վեհանձն քաջութիւնն է որ փայլում է, առաջին զէպքումն էլ գթութիւնն է որ ճառագայթում է կանանց ճակատը :

« Ծակատագիրը » լի է նմանօրինակ բանաստեղծութիւններով, որոնց ընթերցումը մի այսպիսի տպաւորութիւն է թողնում իմ վրայ . կայծեւ, ինքը հեղինակուհին տրտում, հերարձակ բայց եւ անվհատ կանգնած է մի բարձր սալի վերայ, աշխատանքի խորհրդանշանն է դա, եւ մուրճը ձեռքին չափ է տալիս չորսդին խոնուած ստուար ու մռայլ ամբոխի երգին . ամէն կողմից զգրում են ծանրաշարժ մեքենաները, ծխնելոյցներից բարձրանում է սեւ մուխը, բովերն էլ ճարճատում են կարմրաքոյ . այնտեղ լսում են այրիների հեղձկրտոցները, որբերի վայնասունները, ծերունիների հառաչանքները . եւ ահա այդ սրտածմլիկ համերգի միջից, տեսէք, յուսահատութեան նոթն ի՞նչ վշտաւոր է հնչում անգործ, ուժասպառ գործաւորների սեւ շարքերից .

« . . . Գալիս ենք մենք այն տղներից ,
 « Ուր հուր չի կայ ,
 « Խշտեակներից , ուր քուն չի կայ .
 « Գալիս ենք մենք մուծ որջերից
 « Ու աշխարհի վերայ ծրգում
 « Մի մեծ ըստուեր
 « Վրտանգների եւ սուգերի :
 « Որոնեցինք սուրբ իդէալ ,
 « Սակայն նա մեզ դաւաճանեց .
 « Որոնեցինք վերածընող
 « Ու կազուրիչ աշխատութիւն ,
 « Սակայն նա մեզ հեռու մղեց :
 « Յոյսն ո՛ւր մընաց , ոյժն ո՛ւր մընաց .
 « Ինչո՞ւ արդեօք կոյր բաղդը մեզ
 « Կանչում է միշտ— « Ի՛ զո՛ւր, Ի՛ զո՛ւր » .
 « Ո՛հ, գրեթե թիւն, յաղթուածներ ենք : »

Արդեօք գծագրութեամբ միեւնոյն հարցին այնպէս կորովի կերպով շօշափող Ստենկինն անգամ չէ՞ր ծափահարելու սով բուրդ այս էջը գրող աղջկայ տաղանդը :

Շտապեմ աւելցնելու նաեւ այն, թէ բանաստեղծուհին այնչափ է տարուած նիւթերի այդ շարքով, որ նա բնութեան գեղեցիկութեան վրայ ոչ մի լուրջ ուշադրութիւն չէ դարձրել . ուստի եւ ընութեան առարկայական տեսարանները չեն կարողացել պայծառ հանդարտութեամբ անդրադառնալ նրա հոգու մէջ : Իսկապէս, բնութեան հրապոյրն ըմբռնելու, ճաշակելու համար ոչ միայն խոր զգացմունք, բանաստեղծական ձիրք ունենալու է, այլ եւ քիչ թէ շատ բուզգայական լինելու է, այսինքն՝ գոնէ մասամբ ոչնչացնելու է մեզ խանգարող երկրային հոգսերն ու կրքերը, որպէս զի կարողանանք ինքնամոռաց հոգեզմայլանքով պարզօրէն թափանցել բնութեան վեհափառ գեղեցիկութիւնը . այս ճանսպարհով են քայլել Գէօթէն էլ, Ֆլօբերն էլ, Լըքօնա-դը-Լիւն էլ :

Չը մոռնանք ասել նաեւ այն, թէ Ադա Նեպրին սէր եւս երգել է. նա թէեւ ջղային ու փոթորկոտ մի քանի երգեր հիւսել է այդ սնթառամ արմաւենու ձեւերից, սակայն զրանք եւս մի առանձին ուշադրութիւն չեն գրաւում . հետաքրքիր է սակայն իւր հատորից եղրակացնել, որ եթէ մէկն ուզէր պատկերացնել նրա երազած երիտասարդին, պէտք է երեւակայէր ժողովրդից սիրած մի առոյգ տղամարդ, որի

հուժկու մկանունքներն աշխատանքի մէջ են զարգացել, որի ճակատը քրտնած է դարձնողի բոցերից եւ որը միաժամանակ վիշտ է տեսել աշխարհում :

Այս բոլորով հանդերձ թո՛ղ ոչ ոք չ'ենթադրէ, թէ Ադա Նեգրին յոռետես է. ընդհակառակը. եւ դա հասկանալի է, քանի որ ընկերավարականութեան քարոզիչները յոռետեսներ չեն. չէ՞ որ յոռետեսութեան սահմանում ո՛չ մի պայծառ երազ չի ծաղկում. ներկայ հասարակական պայմանները լաւագոյն դարձնելու հաւատն է որ ոգեւորում է ընկերավարականութեան քարոզիչներին : Այնպէս որ երբեք զարմանալու չէ որ Ադա Նեգրիի մոայլ ոտանաւորների մէջ դէս ու դէն, փայլփուն աստղերի պէս, հանդէս են գալիս բանաստեղծութիւններ, որոնց մէջ նա երազում է մարդկութեան երջանիկ սպազան, երբ կը դադարին պատերազմի աղէտները, եւ բոլոր ազգերը համերաշխօրէն կը գործեն աշխատութեան եւ խաղաղութեան սրբազան դրօշակի տակ. այդ օրը կը հնչէ բանւորների երջանկութեան կոչնակը, թէ՛ « Այսուհետեւ ամէն մարդու հայրենիքն է ամբողջ աշխարհը » :

Ես այլ եւս չեմ ուզում շարունակել, որովհետեւ կարծում եմ թէ այսքան տերեւներն իսկ բաւ են արդէն մի պսակ հիւսելու Ադա Նեգրիի ձակարէն :

Փարիզ

Մ. ՄՍՏԷՆՃԵԱՆ

Տ Ո Ւ Ն Կ Ե Ր Ո Ւ Հ ա յ եր է ճ ան ու ճ ն երը

DE QUELQUES NOMS ARMÉNIÉNS
DE PLANTES

Par le Dr Joh. ARTICAN

Նարկիզ, narcisse. — Ովիդիոս (Ovide, Métamorphoses III. 5 et 6) կը պատմէ թէ, Կեփիս գետին (Աթէնքի մօտ) եւ Լիրիոպա յաւերժահարսին որդին, Նարկիզ, չքնադագեղ պատանի

մըն էր. ամենքն իրեն դարնուած էին, եւ արհամարհանքով կը մերժէր բոլորին սէրը. Արձագանք

Նարկիզ.—Narcissus poeticus L.

յաւէրժահարսը, անոր սէրէն սրտաբեկ ու վշտահար, հալ ու մաշ եղած՝ ձայնը միայն մնաց. եւ իր կմախքն՝ իրբեւ ժայռ : Օր մը Նարկիզ որսէ դարձին հանգչեցաւ վճիտ աղբիւրի մը եզրը եւ հոն ջրին կոհակներուն մէջ տեսնելով իր աննման երեսը, սիրահարեցաւ իր ստուերին ու այլ եւս չկրցաւ անկէ զատուիլ. անկարող տիրանալու իր սիրոյ առարկային, ինքզինքը ըսպաննեց. մեռած՝ կ'ըսէ առասպելը, կը նայէր միշտ Ստիւքսի յաւիտենական ջրերուն մէջ : Դիք զինքը փոխեցին ծաղկին՝ որու պատկերը, կ'ըսէ Ովիդիոս, գարնան կը ցուանայ ջուրին մէջ եւ յետոյ կը թառամի ու կը մեռնի :

Հիւրմիւզեան իր Վրոյրի Բուրասուսնաց մէջ կ'երգէ այս բանաստեղծական Նարգիսը :

Ամիրտովլաթ եւս կը նկարագրէ Նարճիսը « մէջը դեղին, դուրսն սպիտակ » . այս բոլոր նկարագրութիւնները կը պատշաճին Լիննէի narcissus poeticus L.ին (նարկիզ պուէսներու) որ միաբլթակ տունկ է անարիլլիաներու (չգիտամ(1)) տոհմէն վեց սպիտակ թերթ երով որոնց

(1) Գիտողներ amaryllisը ճանչցան մեր երկրի չգիտամը և ոչ թէ, ինչպէս կը կարծէ Տ. Նորայր Բիւզանդացի, hémérocalles, դեղին շուշան (Վանեցոց զամպի ըսածը արդեօք) : Չգիտամն (amaryllis) ունի սոխարմատ (bulbe), hémérocalles ունի ուռած ստորերկրեայ ցողուններ (rhizomes tubéreux) :

կեղրոնը կը դանուռի աչք խատուտիկ , դեղին , կարմիր կէտերով պիտակուած , որու համար կայ պարսկերէն ասացուած ներկիզ չեշնան (նարկի-զանման աչք(1)) : Վանկեյք նարկիզը կը կոչեն քարդի սապան (առաւօտեան վարդ) :

Իսկ ինչ որ շատ տեղեր հայ ժողովրդին մէջ նարկիզ կը կոչուի , Քր. souci, լատ. calendula անունով բարդ (composée) ծաղիկն է դեղին, մէջտեղը՝ խողովակաձեւ (tubuliflore) որձ, եւ շուրջանակի լեզուակաձեւ (liguliflore) էգ եւ պողարեր ծաղիկներով :

Տերունները փոխադիր են եւ երկայնաձեւ , ծաղկի հոյլերն (capitule) առանձին ծաղկաբեր ծղօտին ծայրը , պատասն է կիսագնդաձեւ . բուրբախքի պտուղները խիստ կոր են . անխորժ է հոտը :

Ժամանակով տերունները կը գործածուէին իբրեւ դեղ կոժիժի եւ նաւորի , ծաղիկներուն խաշածը (décoction) կը նկատուէր իբրեւ դեղ խոյլի (scrofule, սրտանա), դալուկի (ictère, սարլըզ) եւ մանաւանդ իբրեւ քրոնեցուցիչ եւ դաշտանաբեր : Իսկ այժմ կը ծառայէ քրքումը խարդախելու , ինչպէս կանճրակը , ու կարագը ներկելու :

Հ. Գաջունի souci ծաղիկը կը կոչէ ցինգ , ինչ որ սխալ է . ցինգ բառը յիշուած է հետեւեալ տեղերը մեր նախնեաց գործերուն մէջ . Ս. Գրոց արտաքոյ կանոնի Իմաստութիւն Սիրաքայ (ն. 16.) գրքին մէջ . « Յինգ առ ամենայն ջրով յեղեր գետոյ՝ յառաջ քան զամենայն խոտ խլեսցի » . Մխիթար Գօշի ԼԳ. առակին մէջ (Վենետիկ 1854) , ուր կը յայտնուի թէ ցինկը « ծիւրեալ է դեղնութեամբ » ու գերանդիներու սուրը կը սրուի իրեն եւ գնդածաղիկներուն , կորնգանի , խոլորձին , կապոյտ առուոյտին , սէզին եւ ասոնց նմաններուն համար :

Սալաձորցին ալ կ'երգէ . « Յինկն դեղին ծաղկի , ցնծայ փայլէ մէջ ջրերուն » :

Ինձ կը թուի որ populage, լատ. caltha palustris L. ըսուած սուռնկն է ցինկը որ կը բացուի դեղին պայծառ գարնան , ապրիլ , մայիս ամիսներուն ջրերու եզրերը . դառն է եւ վնասակար մարգերուն . իր լայն տերեւներն են

(1) Արաբերէն նաւիս փոխաբերաբար կը նշանակէ աչք :

փայլուն , սրտաձեւ . ցողունին վրայ եղած տերեւները փոքր են ու անկոթ , ցողունին կցուած :

Caltha palustris L.—Ցինգ ?

Populage, caltha palustris L. տունկը սամկորէն կը կոչուի souci d'eau եւ անշուշտ այս բանն է որ թելադրած է Հ. Գաջունիին souci(1), ցինգ կոչել .

Calendula, վաղեցիկ (ըստ Տ. Նորայր Բիւզանդացիի) . — 1. ծաղիկներու հոյլ . 2. պտուղ :

(1) Տ. Նորայր Բիւզանդացի souci վաղեցիկ կ'անուանէ :

Ծաբրին, Ծսրո. — Այս բանն անուած է անշուշտ արաբերէն զա'րարէն(1) (Dict. franc.-arabe, F. Gasselín; — arabe-franç, Kazimirski) եւ կը նշանակէ sarriette կոչուած շրթնաւոր տունկը . լատիններէն կը կոչուի satureia(2).

Ծաբրին, զա'րար, շսրո, satureia նոյն ծագումն ունին եւ կը նշանակեն միեւնոյն տունկը . յունարէն կը կոչուի քիւնբրա (thymbra)(3) ասկէ անուած է անշուշտ հայերէն զաւ. փռռ բառը որ կը նշանակէ ծաթրին :

Ծաբրին.—Satureia Hortensis L. 1. 2. ծաղիկը :

Մեր բառարանները, Քաջունի, Լուսինեան, Ալիշանի Հայբուսակը կը նշանակեն ծաթրին = thym, serpolet (թիւմ, սերք), որ արդարեւ շատ մօտ է sarrietteին :

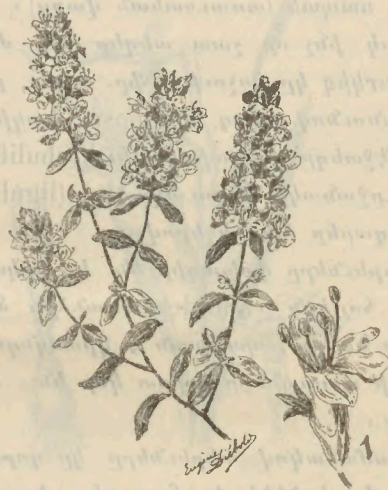
Յետ քննութեան այն եզրակացութեան հասած էի որ մեր ծաթրինն է արաբական զա'րարը եւ լատին satureiaն . ապահով ըլլալու համար ուղղարկեցի sarriette եւ նմանօրինակ շրթնաւոր տունկեր Վանեցի, Սերաստացի եւ

(1) Երբայեցերէն զաբար կամ սաբար (կը կոչուին բազմաթիւ շրթնաւոր անուշահոտ տունկեր եւ արաբերէնն ալ ունի նոյնպէս սաբար . սաբուր, = espèce d'origan ou de thym. ասորերէն շսրո = ծաթրին, sarriette.

(2) Կը յիշեն լատին հեղինակներ, ի մասնաւորի Ովիտիոս Նագո, Բրիտոսէ դար մը առաջ (Ars aratoria, 3. 415.) Martial . (3, 75). Պղինիոս բնագատում :

(3) Պետրոն (Petronius arbiter sat. 135.) Վիրգիլիոս, Մեակականգ (Virg. Georg. IV. 39.) կը յիշեն ծաթրինը յունական thymbra անունով . կը փափագէի զիսնալ թէ ինչպէս Սարգմանած են Միսիթարեանք Վիրգիլիոսի մէջ :

Ատաբազարցի տեղեակ անձերու որոնք բոլորն ալ իբրեւ մեր երկրի ծաթրինը ցոյց տունին sarrietteը լատ. satureia hortensis L.

Թիւմ.—Thymus vulgaris L. 1. ծաղիկը :

Ամիրսովլաթ կը գրէ (Հայբուսակ. Թ. 1172) « Ծաթրինը երկու ազգ է . մէկը վայրի(1) եւ մէկը ածուոց(2) . . . լաւն այն է որ տերեւն ի զուֆայի(3) տերեւ նմանի » :

Ծաթրինը շրթնաւոր տունկ է եւ ունի շրթնաւորներու նկարագիրներն . տերեւները ընդդիմադիր, նեղ եւ երկայն են. ճիւղերն ընդդիմադիր, այսինքն՝ ցօղունին երկու կողմէն ծնունդ կ'առնեն միեւնոյն կէտին վրայ :

Ծաղիկները մանր, բաց վարդագոյն են, պսակը երկու մասի, շրթունքի բաժնուած է . չորս առէջ կայ պսակին խորը : Ծառ անուշահոտ տունկ է ինչպէս առհասարակ շրթնաւոր տունկերը, թիւմ, սեհան, թուրինչխոտ, մարզանկոշ, զոպայ : Այս տունկերու անուշ բոյրը յառաջ կուգայ տերեւներուն եւ բաժակին վրայ գտնուող գեղձային մազերու մէջ որ կ'արտադրեն քափուր, սեռնային-խէթ եւ ցնդողական իսկութիւն մը (essence volatile) . այս ցնդողական իւղը կազմուած է ջրածինէ եւ բնածուխէ : Տունկերը կը սնանին բնածուխով զոր տերեւներու կանաչ նիւթը (chlorophylle) կը զատէ բնած-

(1) Satureia montana L. (2) Satureia hortensis L. (sarriette). (3) որ է զոպայ hysope լատ. hyssopus :

խական թթուէն(1) (acide carbonique), արեւուն լոյսին ազդեցութեամբ . արդ շրթնաւոր տունկերն , ինչպէս ծախրինը , այդ բնածուխին մէկ մասը կը գործածեն ջրածնի բնածխակը (carbure d'hydrogène), իրենց անուշահոտ իւզը պատրաստելու . առանց լոյսի, արեւու չեն կըրնար կատարել այս գործողութիւնը , այդ պատճառաւ է որ առհասարակ անուշահոտ տունկիբը մանաւանդ շրթնաւորները , լիճներու վրայ կը տարածուին արեւդէմ տեղեր եւ յանկարծական ցուրտերէն պատուարուելու համար , կը փոքրանան , կը ճապաղին , կը կծկուին , կը պտուկին գոգցես չոր հողին երեսը , մերթ սուրացող քամիներուն արշաւանքէն ճողոպրելու համար . կեանքի պայքարն է , իւրաքանչիւրը կը պաշտպանէ իր անձն ինչպէս կարող է :

Կարնուկ . — Կաթնուկ կը կոչուի Ատաբազարցւոց լեզուով euphorbe(2) անունով տունկը որու մէկ տեսակն է euphorbia orientalis L. թուրքերէն սիւրջիւշին . հայ հեղինակներ կարնուկ անունով պատուական կերպով նկարագրած են այս տունկը որու ամենէն գոյգն վերքը կուտայ կաթնամման հիւթ դառն , մածուցիկ զոր կը գործածեն իբրեւ դարման կոծիծի (ver-

ruie) . նոյն ընտանիքէն են հնդիկ իւղի (ricin) տունկը եւ տոսախը :

Սալաճորեցին կ'երգէ . « Կաթնուկի ծաղիկն է դեղին , գոյնն է գլուխ դեղիններուն » : Սըր-

Կարնուկ , Ափարփի.—Euphorbia orientalis L.

1. ծաղիկը . 1' սերմնափակ . 1'' առկներ :

(1) Առհասարակ կ'ըսուի որ տունկերը , կենդանիներու հակառակ , բնածխական թթու կը շնչեն եւ թթուածին դուրս կուտան , բացարձակ սխալ է այդ . . բոլոր ապրող էակները , կենդանի կամ բոյս , կ'առնեն թթուածին շնչառութեամբ եւ կուտան բնածխական թթու . իսկ տունկերը կը սնանին բնածխիւթով (carbone) . իրենց սննդեան հարկաւոր բնածուխը կը գտնեն օդին մէջ . այս սննդառութեան պաշտօնը կը կատարուի տերեւին կանաչ նիւթով եւ այդ պատճառով ալ կը կոչուի կանաչանիւթային պատճառ (fonction chlorophyllienne) որ միայն կարելի է լոյսին ազդեցութեամբ :

Լոյս ցերեկով բոյսը թէ կը շնչէ եւ թէ կը սնանի . որով՝ շնչառութեամբ դուրս տուած բնածխական թթուն կանաչ նիւթին կողմէ վար կը դուրս եւ վերջնական արդիւնքն այն կը լինի որ տունկը թթուածին միայն կ'արձակէ :

Իսկ գիշերը , քանի որ սննդառութեան պաշտօնը կը դադրի մթութեան մէջ , տունկը կը շնչէ միայն , այսինքն , թթուածին կ'առնէ եւ բնածխական թթու կ'արտաշնչէ . ասոր համար է որ վնասակար է տունկեր պահել պտուկելու սենեակի մէջ :

(2) Euphorbe յատուկ անուն է , որմէ հայերէն ափարփի : Euphorbus Մաւրիտանացւոց Յուբայ Սագաւորին բժիշկն էր : Արաբները օձի խայծուածին դեղ կ'ընէին այս տունկը . արաբերէն Քրեփիուն :

ուանձտեանց Մանանային մէջ կը գրէ . « Կաթնուկ որ եւ իշու կաթնուկ . խոտ որոյ կաթն սաստիկ դառն է . գործածեն իբրեւ դեղ » : — « Կանչողն իշկաթնուկն է » կ'ըսէ Առաքել վարդապետ (Հայրուսակ թիւ 868) :

Կանչող, կաղանչան=euphorbe, «Շիպրիմն, որ է կաղընձանա , որ է թ. Սիւթիւկէն , խոտ մն է , նօսը կիզու ունի եւ կաթն ունի » Ամիրտովլաթ) :

Ուրեմն Կաթնուկ , իշկաթնուկ , ափարփի , կանչող , կաղանչան միեւնոյն euphorbe, tithymale տունկն են կամ անոր զանազան տեսակները :

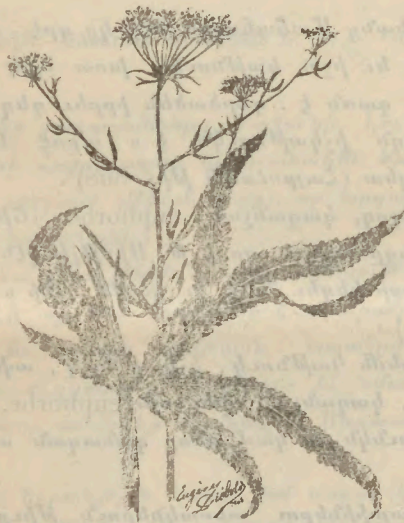
Ափարփիներու տեսակներուն թիւը 400ը կ'անցնի , տարածուած են բարեխառն կլիմաներէն մինչեւ այրեցեալ գօտին . հրաշալի օրինակ մըն են միջավայրին յարմարութեան . մինչդեռ հիւսիսային բարեխառն երկիրներու մէջ ունին լայն տերեւներ , հասարակածային տաք անջրդի հողին վրայ ազամաթուղներու (cactus) նման կ'ըլլան անտերեւ , չկորսնցնելու համար ջուր

արտաշնչութեամբ . իրենց մէջ գտնուած ուտ-
նային մածուցիկ կաթը պաշար կ'ըլլայ դժուա-
րին օրերու համար :

Սուեղ . — Falcaire, լատ. falcaria Rivini.
— առաջին բանջարեղէններէն մին է վանեցուց-
ցողունը ինչպէս նաեւ անբեւեռն իրրեւ աղցան
կ'ուտեն մարտ , ապրիլ ամիսներուն երբ դեռ
թարմ է , չէ « տախացած » : Սուեղը կը սա-
պակեն եւ կ'ուտեն ոմանք :

Գտայ այդ տունկը այս տեղի բուստբանա-
կան պարտէզին մէջ եւ վանեցիներ եւս , որոնց
ուղարկած էի , ճանչցան զայն :

Երնջնակի նման եւ անոր դրացի հովանո-
ցակորով տունկ է սպիտակ ծաղիկներով . կը
ծաղկի յուլիս , օգոստոս ամիսներուն կրային
դաշանբու մէջ , կ'ունենայ մինչեւ կէս մեթր
բարձրութիւն . անբեւեռն լինորոջ են , նեղ ու
երկայն , երկը հատուածներ ունին սղոցի նման
մանր ու կանտնաւոր ստամբերով , թաղանթա-
յին եղբրքով , անբեւեռն եղբր յաճախ գերան-
դիի նման կոր է (falcaire, լատ. falx բառէն որ
կը նշանակէ գերանդի) :

Սուեղ.—Falcaria Rivini.

Հ. Քաջունի իր բուսագրքին մէջ կը գնէ .
Սուեղ, chénopode, botrys, ansérine որոնք զա-
նազան տունկեր են , եւ սուեղին համար դրած
է անշուշտ Հ. Քաջունի որովհետեւ սուեղին
թուրքերէն գազ այսպէր (սագի ոտք) կ'ըսեն եղբր .

chénopode լատիներէն նոյն նշանակութիւնն
ունի եւ սամբորէն ալ patte d'oie կը կոչուի :

Նոյն սիւալ նկատողութեամբ է որ բառա-
գիրք եզնաղեզու, որ է plantain, կը թարգմանեն
buglosse, որովհետեւ buglosse յունարէն եզի
լեզու կը նշանակէ . ժողովուրդները միշտ մի-
եւեռնոյն կերպով չեն անանկեր ու մեկնոր միւսնոյն
իրերը :

Ահա առաջին մասն այն աշխատութեանս
զոր սկսած եմ . օտար երկրի մէջ սրբամանները
չատ աննպաստ են այսպիսի գործի մը համար ,
երբ մարդ իր քով պէտք եղածին չափ հայկա-
կան աղբիւրներ չունի ու չգտնուիր հողին վրայ՝
ժողովրդեան բերնէն լսելու եւ նշանակելու հա-
մար : Մեր բոլոր բուսական անունները քննուե-
լու պէտք ունին . մեր հեղինակներու ամենա-
մեծ սխալն է հին գրողներու զիմիլ բառերու
նշանակութիւնը գտնելու համար . վասն զի այդ
հին գրողներն ալ, Ամիրտովլաթ, ըլլայ նոյն իսկ
Իսկ-Պէյթար , շատ բան լսելով գիտեն , իրենք
ալ ուրիշէ ընդօրինակած են յաճախ առանց կա-
րենալ ստուգելու : Զանազան տեղեր միեւեռնոյն
անունով կը կոչուին այլազան տունկեր ու տար-
բեր անուններով միեւեռնոյն տունկը :

Ժողովրդին գործածած բառերը հաւաքելէ ,
ճշգրիտ , դասակարգելէ յետոյ կարելի է հին հե-
ղինակներուն զիմիլ, ստուգել, նոյն իսկ ձեռագ-
գիրներու սխալներն ուղղել :

Ընթերցողներէս կը խնդրեմ որ մեր երկրի
բոյսերու , տունկերու մասին ինչ տեղեկութիւն
որ ունին բուսաբանական , բժշկական , ու նոյն
իսկ անոնց մասին եղած սովորութիւնները , ա-
ւանդութիւնները , երգերը , ամենէն զոյգն ծա-
նօթութիւնները , հաճին ինձ հաղորդել :

Նաևսի

ՏՐ . Յ . ԱՐԹԻՆԵԱՆ

Ծանօթ . — Անտիիս Թիւ 6—7, էջ 127 սիւնակ Բ.
փակագծէն յետոյ մոռցուած է կը յարմարին պատկերւորիւն .
Թուրքերէն Carduus Orientalis կը կոչէ Carthameը :

Հայաստեացնեք

Մերիւր տր Ֆրանս ամսագրին Յունիս 15ի թիւին մէջ . Պ. Կլոս Ֆարէր , երիտասարդ ֆրանսացի գրագէտ մը , հրատարակած էր նորովէպ մը (որպէս թէ Պոլսահայ կեանքէ), որու մէջ ամենածանր նախատինքներով կ'անուանարկէր Հայ ցեղը : Նորովէպին տիտղոսն էր « Մեծ պատր » . Պ. Ֆարէր, ներկայացնելով Հայը իբրեւ գրամէն գատ ուրիշ բան սերելու անկարող ժողովուրդ մը , երեւակայած էր որ Հայը անատակ է հասկնալու եւրոպական հոգին , թէ « մեծ պատ մը կայ » իր ու Եւրոպացիին միջեւ . . .

Մերիւր տր Ֆրանս իր Յունիս 1ի թիւին մէջ հրատարակեց հետեւեալ նամակը, ուղղուած թերթին անօրէն Պ. Վալէթին .

« Թոյլ տուէք ինձի բառ մ'ըսել Պ. Կլոս Ֆարէրի « Մեծ պատր » տիտղոսով նորովէպին մասին որ Մերիւրին վերջին թիւին մէջ հրատարակուեցաւ եւ ուր կը գտնեմ անսակ մը անհանդուրժելի արդարացում հայկական ջարդերուն :

« Պ. Ֆարէրի համար , Հայերը ուրիշ բան չեն բայց եթէ վաշխառուներ, որ « գրամը ամէն բանէ վեր կը դնեն » , եւ ուրիշ զբաղում չունին « բայց եթէ գրամ փոխ տալ Թուրքերուն , որոնք վաշխառութենէ ոչինչ կը հասկնան եւ երբեմն մոլեռանդ կը գտնան ու կը ջարդեն , երբ քնաւ գրամ չունին հայ փոխատուներուն իրենց սովորները վճարելու համար : »

« Հայ ցեղին մասին յայտնուած այս կրտուկ դատումը ցոյց կուտայ Պ. Ֆարէրի մօտ՝ բացարձակ տգիտութիւն Հայոց հոգեբանութեանն ու պատմութեանը , ու ժողովուրդ մը տիպարներու մասնաւոր դասակարգի մը վրայէն դատելու զղուելի ունակութիւնը :

« Շատ լաւ գիտեմ որ ոսկի Հորթը պաշտողներ կը գտնուին Հայոց մէջ . բայց հայկական մասնագիտութիւն մը չէ ատիկա , այդպիսիներ կան ամէն ժողովրդի մէջ . այն վամպիրները որոնց մենք կը հանդիպինք Եւրոպայի ու Ամերիկայի մեծ քաղաքներուն մէջ , հարիւր անգամ աւելի վայրագ են եւ աւելի վնասակար, քանի որ նրբահաշիւ եւ լայնատարած մեքենայութիւններով մարդկային ամբոխներ կը սնանկացնեն , ամբողջ ազգաբնակչութիւններ ռովի կը մատնեն , մինչդեռ Արեւելքի նախնական վաշխառուն , որ արդէն այնքան կը յայտնուի Պարսիկին , Հրէային , Ասորիին , Թուրքին , Յոյնին որքան Հայուն մէջ , միայն անհասներու կը վնասէ . ու Եւրոպայի տղրուկները աւելի յանցաւոր են՝ քանի որ կը գործեն ազատ եր-

կիրներու մէջ , մինչ Արեւելքի վաշխառուն անխուսափելի ու անգիտակից արգիւնքն է այնանեղ տիրող միջնադարեան բեժիմին : Այդ զագիր տիպարները քնաւ երբեք չեն ներկայացներ « Հայ ցեղին ոգին » .

« Հայերը իբր ժողովուրդ՝ միշտ իրենց անմիջական նիւթական շահերը գոհած են բարձրագոյն իտէպի մը . դարերով մաքառած են ամբողջ Ասիոյ գէմ իրենց ազգային աւանդութիւնները պահպանելու ու նոյն ասան Արեւելքի մէջ պահպանելու եւ տարածելու համար եւրոպական քաղաքակրթութիւնը որուն յառաջապահ գունդը կազմած են Ասիոյ մէջ : Պ. Ֆարէրի նախահայրերը , խաշակրութեան պատեւրագմներու միջոցին , Հայոց կողմէ այնքան հզօր որքան ինքնաբեր օգնութիւն մը դատած են Յեղ մը որ այսքան ազնիւ ու այսքան յանդուրժ պատմական դեր մը կատարած է , իրաւունք ունի քաղաքակրթ աշխարհի յարգանքին :

« Այդ ցեղը , զոր Պ. Ֆարէր ցոյց կուտայ իբր « փոխատու » ներու հաւաքածու մը , անյեւալին մէջ արտադրած է շատ գեղեցիկ գրականութիւն մը եւ այս պահուս կ'արտադրէ նոր գրականութիւն մը , ամենէն հարուստն ու ամենէն ազատականը Արեւելքի մէջ : Մեծ արուեստագէտներ տուած է ան : Պոլսոյ ամենէն գեղեցիկ պալատները հայ ճարտարապետներու գործ են :

« Այս ցեղին ստուար մեծամասնութիւնը աշխատաւորներէ կը բաղկանայ , — երկրագործ , բանուոր , արհեստաւոր , մտաւորական (Պոլսոյ բոլոր ոսկերիչները , ու երաժիշտներուն եւ գերասաններուն մեծ մասը՝ Հայ են) : Այդ ցեղը Արեւմուտքի քաղաքակրթութիւնը հասկցած ու սիրած է՝ աւելի քան Արեւելքի ու եւ է ուրիշ ցեղ . « Մեծ պատր » , զոր Պ. Ֆարէր իր աչքերուն առջեւ կանգնած է , գոյութիւն չունի հայ հոգիին առջեւ , որ , իր ազգային խառնուածքին ամբողջ ինքնատուութիւնը պահելով հանդերձ , խորապէս կ'ըմբռնէ եւ կ'իւրացնէ Արեւմուտքի ոգին , արուեստը , գրականութիւնը . ֆրանսական գլուխ-գործոցներու ամենէն բազմաթիւ եւ ամենէն ուշիմ թարգմանութիւնները որ կատարուած ըլլան Արեւելքի մէջ , հայերէն լեզուով են :

« Ընդդէմ Հայերը բան մը « փոխ տուած » են Թուրքերուն . Արեւմուտքի ոգին է որ ջանացած են տարածել անոնց մէջ : Պոլսոյ Հայերն են որ Թուրքերուն մէջ մտցուցած են եւրոպական արուեստի ճաշակը , եւ որ անոնց օգնած են դէպ ի նոր Եւրոպային ազատական ձգտումներն ուղղուելու , ինչ որ յանգեցաւ օսմանեան սահմանագրութեան մը հաստատումի ձեռնարկին Բայց Թուրքերը չգիտցան պահպանել սահմանադրական բեժիմը , որ փլաւ Սուլթան Ապտիւլ-Համիտի առաջին քրտիկին տակ , եւ — բաց ի յարգելի բացառութիւններէ որ դժբաղդաբար շատ սակաւաթիւ եղան — կոյր գործիքները դարձան այդ Մեծ Մարդասպանին եւ Հայոց վրայ խուժեցին : Իր դարաւոր սեպհական

հայրենիքին չողին վրայ, այն երկրին մէջ զոր պատմութիւնը կը կոչէ եւ միշտ պիտի կոչէ « Հայաստան », Հայը, կեղեքուած, շահագործուած՝ պաշտօնականներէն ու յիւրտերէն, ամենազարչելի կերպով նաւաքուած տուքերու տակ ճգնուած (վաշխառութիւն մը՝ այլապէս հրէշային եւ որու մէջ թուրք պաշտօնեան գերազանց կը նանդիսանայ), Հայը, որ հակառակ այսքան ողբայի կացութեան մը՝ նորէն այդ երկիրներուն մէջ միակ աշխատող, արտադրող, եւ իրեն բնակակից բոլոր ժողովուրդներուն ծառայութիւն մատուցանող տարրը կը կազմէ, բարձրագոյն հրամանաւ՝ թուրքերու եւ ֆուրքերու ձեռքով ջարդուեցաւ, որովհետեւ բողոքեց այն սարկական պայմաններուն դէմ որոնց զինքը կ'ենթարկէ թուրք ընծիմը, որովհետեւ ուզեց ստանալ սարրական անհրաժեշտ ազատութիւնները՝ կարենալու համար արժանապատուութեամբ ապրիլ ու իր քաղաքակրթական գործը ազատօրէն կատարել (եւ իր ուզածը այնքան օրինաւոր ու բանաւոր էր՝ որ եւրոպական պետութիւնները իր պահանջները նուիրագործած կ'են Պերլինի 61րդ յօդուածով) :

« Եւ թուրքը ջարդեց, ոչ թէ մանաւորապէս վաշխառուները, այլ մանաւանդ չունեւորները. գիւղերը քանդեց, խողխողեց խեղճ անգէն շինականներ (այլ, կ'են ու երախայ), ու մարդկային վայրագութեան բոլոր նրբութիւններովը՝ նոյն իսկ Պոլսոյ կոտորածին ատեն, ուր տասը հազար մարդկային արարածներ կորան, զոնքը քաղաքին հայ գաղութին չէին պատկաներ, Հայաստանցի պանդուխտներ էին, խեղճ բանւորներ, բեռնակիրներ, Պոլիս եկած՝ քանի մը սու վասակելու եւ անդին մնացած իրենց ընտանիքին ուտելու հաց մը զրկելու համար : Թուրքին նպատակը Հայաստանի ազգաբնակչութիւնը նուազեցնել, հայ « ազգը » ջնջել էր, քաղաքակա՛ն նպատակ եւ ո՛չ անտեսակա՛ն : Ծարօրինակ կը գտնեմ որ 83ի ժողովրդին մէկ զուակը արդարօրէն այդ ոճրալործ քաղաքականութիւնը :

« Եւ արդէն, ինչո՞ւ Պ. Ֆարէր հայկական ջարդերը կը նկատէ իբրեւ կղզիացեալ իրողութիւն մը՝ Հայոց ու թէքաց միջեւ միայն անցած : Պ. Ֆարէր պէտք էր գիտնար որ թուրքերը ջարդած են բոլոր ժողովուրդները զոր իրենց հպատակեցուցած են, Յոյները, Աւրպերը, Պուլկարները, Ասորիները. եւն՝ կ'ը բաւէ որ Պ. Ֆարէր պտոյտ մը բնէ Լուվրը եւ զիտէ Տըլաբը ուայի այն իրաշակիրար որ « Բիօի կոտորածը » կը կոչուի, եւ կամ վերընթիւնու Հիւկօի Արեւելակաները :

Թուրքերն անցան այդտեղէն. ամէն ի՛նչ սուգ է եւ աւեր . . .

Թուրքերուն թերութիւնները փայտայելը չատ գէշ ծառայութիւն մը մատուցանել է իրենց : Թուրքերուն ճշմարիտ բարեկամը (եւ լուսամիտ թուրքերը իրենք իսկ այս կարծիքէն են) ան

պիտի ըլլայ որ իրենց պիտի հասկցնէ թէ ջարդը ոչ միայն ոճիր մըն է, այլ եւ քաղաքական սրխալ մը, թէ թուրքիան իր շատ մը նահանգները կորսնցուց այդ սխալը գործած ըլլալուն համար, եւ թէ թուրքերը պիտի կրնան պահպանել ինչ որ կը մնայ իրենց պետութիւնէն՝ այն ատեն միայն երբ գոհացում տան օրինաւոր պահանջմանցն այն բնիկ ցեղերուն որ այլ եւս չեն ուզիր հանդուրժել ստրկութիւնը որուն ենթարկուած են :

« Բնականաբար չափէ դուրս կարեւորութիւն մը չեմ ընծայիր գրական ֆանթէզիի էջի մը, որուն պատասխանատուն իր հեղինակն է միայն : Գիտեմ որ Ֆրանսայի գրականութեան, մամուլին եւ քաղաքական աշխարհին բոլոր վարպետները շատ ճշգրիտ կերպով ըմբռնեցին Հայաստանի մ'ջ կատարուած նակամարդկային ոճիրին ճշմարիտ նշանակութիւնը եւ ամենայն արգարութեամբ խարանկային դահիճները : Մտածեցի սակայն թէ հարկաւոր էր բողոք մը բարձրացնել, քանի որ Պ. Ֆարէր այն ենթա-խրմբագիրներէն մին չէ որոնց կարծիքը կարելի է արածամարհել, եւ թէ՛ պատիւն ունենալով Մեքսիկոյն աշխատակցելու, չէի կրնար լուս մնալ իմ ժողովրդիս երեսին նետուած այգպիտի անարգանքի մը հանդէպ : Կը կարծեմ թէ Պ. Ֆարէր աւելի լաւ պիտի ծտայէ իր տաղանդին եւ իր ցեղին ողբոյն աւելի հաւատարիմ պիտի ըլլայ հետեւելով Հիւկօներու օրինակին, փոխանակ նախաանելու ալեւոր պատկառելի ժողովուրդ մը, ազնիւ դժբաղդութեամբ մը նուիրականացած » :

Ա., 20 ՊԱՆԵԱՆ

Մեքսիկոյն սը Ֆրանս իր Յուլիս 15ի քիւլից մեջ հրատարակեց Պ. Ֆարէրի հետեւեալ պատասխանը .

Ալմէ, 6 յուլիս 1906

« Սիրելի Տնօրէն, « Այսօր կը կարգամ յուլիս 1ի Մեքսիկոյն մէջ, — ճամկորդները իրաւունք ունին յետամնաց ըլլալու, — Պ. Ա. Չօպանեանի ինձ դէմ ուղղած նամակը :

« Պ. Չօպանեան այնտեղ ցոյց կուտայ, գոնէ, բարեշնորհութիւն (courtoisie), Ռերիշ բան չեմ կրնար ընել ուրիմն բայց եթէ իր օրինակին հետեւիլ, եւ պիտի զգուշանամ Հայոց մը հետ հայկական ինդրոյն վրայ վիճել :

« Սակայն, Պ. Ա. Չօպանեանի նամակին մէջ Քրալ մը կայ զոր չեմ կրնար թողուլ առանց բողոքի : Զգոհանալով վրէժը լուծելէ իր ազգակիցներուն՝ այն քանի մը ծաղրանքներէն զոր կարծեմ ի թէ պէտք էր արձակելի անտեց գէժ, իմ մեծարդոյ թղթակցից կը փառաբանէ, ի մնաս Օսմանցոց, Յոյները, Պուլկարները, Ասորիները եւ այլ քրիստոնեաներ Արեւելքի, ու կը հաւատէ թէ ասոնք մշտական զոհերն են մահմետական վայրագութեանց : Եւ աւելի մանրամասն տեղեկութեանց համար, ինձի մատ-

նանիչ կ'ընէ Վերթոր Հիւկօի ոտննաւորները եւ Տըլաքրուայի նկարները :

« Տեղեկութիւններ քաղելու այդ եղանակը չի բաւեր այլ եւս « 89ի ժողովրդին զաւակնե-րուն » , որոնք թէն ու Ռընան կարգացած են , քննչէս եւ Ազու եւ իր ժամանակակից Յու-նասանը : Գալով ինձ , ես իմ տեղեկութիւն-ներս քաղած եմ , ոչ թէ Լուվրի Մուսէոնին մէջ կամ գետափի գրալաճառներուն մօտ , այլ Սելանիկ , Սոփիա , Պոլիս , Տրապիզոն եւ նոյն իսկ Կիօ :

« Ընդունեցէք , եւն .

ՔԼՈՏ ՖԱՐԷՐ

Մերփիւր տը Ֆրանս իր Օգոստոս 1ի քիւից մեզ հրատարակեց հետեւեալ նամակը :

« Հայկական ինտըրոյն վրայ Հայու մը հետ վիճելէ զգուշանալով , Պ. Ֆարէր ցոյց կուտայ այնքան իմաստութիւն որքան բարեհնորեւ-թիւն :

« Կ'ուզեմ սակայն բողոքել , այս անգամ ոչ թէ իբր Հայ , այլ իբր գրական մտորդ , այն տե-սակ մը արհամարհանքին դէմ զոր Պ. Ֆարէր կը տածէ գրքերու եւ նկարներու մասին :

« Ես կը կարծեմ թէ Հիւկօի գիրք մը եւ Տըլաքրուայի նկար մը անհունապէս աւելի ճշ-մարտութիւն , իրերու աւելի ճիշդ բնութեամբ կը պարունակեն քան « Սելանիկի , Սոփիայի , Պոլ-սոյ , Տրապիզոնի եւ նոյն իսկ Կիօի » մէջ անձ-նապէս կատարուած հարեւանցի եւ հապճեպ դիտողութիւններ :

« Ինչ որ՝ արդէն՝ պէտք է տեսնել Հիւկօ-ներու ու Տըլաքրուաներու գործին մէջ , այն ոգին է որով այդ նանձարի տէր մարդիկը , որ միանգամայն սրտի տէր մարդիկ էին , նկատած են Արեւելքի կեղեքուած ժողովուրդներու դա-տը : 89ը , ոչ միայն մարդկային իրաւանց յայ-տարարութիւնն է , այլ եւ յայտարարութիւնը իւրաքանչիւր ժողովրդի ազատութեան իրաւուն-քին : Հիւկօ եւ Տըլաքրուա հաւատարիմ են եղած այդ մեծ սկզբունքներուն : Փոխանակ յա-մենալու ստրկիչ այն թիրուծիւնները զոր Յոյ-ները կրնային ունենալ , մէ'կ բուն մը միայն տեսած են , — ժողովուրդ մը՝ կարծր շնու-թեան մը լուծին տակ ջախջախուած , եւ որ ազատելու համար տաժանելի պայքար մը կը մղէ . եւ իրենց հանձարին բոլոր զօրութեամբն ու բոլոր վեհանձնութեամբը նպաստած են Յու-նաստանի ազատման : Թէն եւ Ռընան , զոր Պ. Ֆարէր կը հակադրէ Հիւկօին եւ Տըլաքրուային (թէպէտեւ անոնք ալ ուրիշ բան չեն եղած բայց եթէ գիրք չիտղոնը) , կարծեմ թէ երբեք չեն խորհած թուրք բեժիմը պաշտպանել : Գալով Ազուլին , Պ. Ֆարէր պիտի խոստովանի թէ շատ փոքրիկ է ան՝ կրկու ասիականիկ հսկաներուն քով . անհամ կատակ մըն է՝ Հիւկօի եւ Տըլաք-րուայի ազնիւ դիրքէն նախամեծար համարել Ազուի մը ծաղրանքները , որոնք իրաւ է թէ

անմեղ էին , քանի որ արդէն իսկ ազատազրը-ւած ժողովրդի մը վրայ կ'իշխային :

Ա. Չ.

Պ. Ֆարէր այլ եւս չպատահուակեց :

ԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ԿԱՐԾԻՔԸ

ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄՍՍԻՆ

Revue de Paris իր օգոստոս 9ի թիւին մէջ հետեւեալ տողերը նուիրած է Les Trouvères arméniens գրքին .

« Հայ հայրենասէրները , որ կը ցանկան եւրոպայի ուշադրութիւնը հրաւիրել իրենց դժբաղդ աղգին վրայ , գործը բաժնած են մէ-ջերին . մինչ քաղաքական գործիչները կը ջա-նային ամէն միջոցով առաջըն առնել համրա-կան հալածանքին , գրագէտները իրենց բազմա-դարեան գրականութեան հրաշակիրները կը հրատարակէին ու կը թարգմանէին : Այս վեր-ջիններուն մէջ , Պ. Ա. Չօպանեան պատուոյ տեղ մը կը գրաւէ : Ոչ ոք իրմէ աւելի աշխա-տած է մեր մէջ ժողովրդականացնելու համար հայ բանաստեղծութիւնը , որմէ նոր նմոյշներ կը ներկայացնէ այս նշանաւոր հատորով : »

« Ֆիկարս » ուշագրաւ նոր հրատարակու-թեանց շարքին մէջ կը յիշատակէ « հայ աշուղ-ներու նկարագրի բանաստեղծութեանց թարգ-մանութիւնը : »

Իլլիւստրաիօն իր օգոստոս 25ի թիւին մէջ կը գրէ .

« Պէտք չէ անգիտանալ թէ Պ. Արշակ Չօ-պանեան հաւաքած ու ֆրանսերէն թարգմանած է Հայ աշուղներու լաւագոյն քերթումներէն մէկ քանին . լաւ ընտրուած էջեր են , որոնց արեւելեան համը ամէն ոք պիտի ճաշակէ :

Ժան Մորէաս Կագեր տը Ֆրանս լրագրին մէջ հրատարակած է ամբողջ թերթն մը Les Trouvères arméniens հատորին նուիրուած : Մորէաս , ծագումով յոյն , ժամանակակից ֆը-րանսական բանաստեղծութեան վարպետներէն մին է :

Կը թարգմանենք ստորեւ այդ յօդուածին կարեւոր հատուածները .

« Les Trouvères arméniens տիտղոսուած հատորը , զոր Պ. Չօպանեան այս օրերս հրա-տարակեց , շատ համեղ ծաղկաքաղ մըն է :

« . . . Հայաստանն այլ եւս չունի շատոնց ի վեր՝ ոչ փայլուն արքունիք , ոչ գեղեցիկ իշ-խանական զղեակներ , ու թագուհի մը կամ շքեղազգեստ բամբիշի մը առջեւ չէ որ այսօր-ուան աշուղները իրենց ձայնը կը բարձրացնեն՝

Այ իմ նուռ ու նուշ բերան, նուռ ու նուշ
 Դու հազրեվարդի նրման, մարբն չէ բերել
 Պրոկունքդ է լիմոն նրման, կու բանաս դու
 Լեզուդ է պլպուլ նրման, կու գովէ զինչ
 Գարնան նրման :

« Դեռ բաւական չէ . կ'ուզէ նուաստացնել
 երկինքն ու ծովը եւ ամէն ինչ որ մարդոց ճար-
 տարարուեստը հնարած է ամենաքաղցր ու ամե-
 նահոտաւետ . »

Սիրեմ՝ զայդ սիրուն երեսդ, որ լուսին ի մօսն
 է գերի .
 Պագնեմ զայդ բարկուկ պրոկունքդ, որ շէ-
 քերն ի մօսն է լեզի .
 Թուխ աչք ու կամար ունքերդ քան ըզծովն
 կու զարնէ այի .
 Բերնիկդ է ի շիշ նրման որ վարդին ջրովն
 է ի լի :

« Յետոյ կը մորմոքի իր սիրոյ անհամբ-
 րութեանը համար, եւ իր ամբողջ էութիւնը
 կը յանդիմանէ . »

Աչկունք, ծըրարեմ՝ ըզքեզ կըրակով որ երթաս
 էրիս .
 Լեզու, ա՛լ կտրեմ՝ ըզքեզ սուր դանկով որ ա՛լ
 էրխօսիս .
 Սրտիկս, ա՛լ դանակ ածեմ՝, արիւնին մէջըն
 Թապալտիս .
 Երբ սապա ու համբեր չունիս, սիրոյ աէր ին-
 չո՛ւ կու լինիս :

« Կը հետեւի ջուրին անխոնջ գնացելին .
 ջուրն ալ բաղդակից չէ՞ միթէ սիրահար բա-
 նաստեղծին . »

Ձու՛ր, գըլգըլալէն կուգաս, գետիդ ո՞ր աիւէն
 կուգաս .
 Երթաս այդ ձորերդ ի վայր, ձայնըդ կայ ու
 դուն չերեւաս .
 Գիտեմ, սիրու աէր ես դուն, ի օտար աչ-
 խաքի կու գընաս .
 Երթաս ու սիրուդ հասնիս, գիշերըն ի քուն
 չի լինաս :

« Այս բոլորը լեցուն է տաղանդով, ըստ այն
 բանաստեղծական եղանակին որ արեւելեան եւ
 զանախն է . Ենթանշմամբ եւ փոխաբերութիւն-
 ներով, Հաֆըզ եւ Սատտի աւելի բարձր են,
 կարծեմ : Սակայն Քուչակ անարժան չէ անոնց
 բաղդատուելու(1) : »

(1) Իրենց գրական ստուար ու բազմաձև գործին
 ամբողջութեամբ անշուշտ Հաֆըզ եւ Սատտի բարձր են
 Քուչակէն . բայց եւ Քուչակը իբր « սիրոյ բանաստեղծ »
 նախադասած է ի պարսիկ երկու բերթողներէն, զայն գտած
 էր աւելի բնական, աւելի խոր, ու այդ համոզմանս վրայ
 անխախտ եմ : — Մորէսս կ'ընդունի որ մեր անծանօթ
 Քուչակը արեգեբանչակ Հաֆըզին ու Սատտիին բաղդատ-
 րիւր :

« Ահաւասիկ «Գինիի գովք» մը, տաղիկ մը՝
 որ կը թուի ամուր կերպով յօրինուած ըլլալ .
 Վերագրուած է Բերդակեցի Սարկաւագին, որ
 կ'ապրէր Սիջին Դարուն . »

Խաղո՛ղ, ըզքեզ գովել պիտի . . .
 (Ամբողջ կտորը սիշատակուած է) :

« Սայեաթ Նովա Ժ.Ը. դարուն կը վերա-
 բերի. ծնած է Թիֆլիս՝ մօտաւորապէս 1719ին :
 « . . . Կաուրը հին բանաստեղծը որուն
 ստուերն ոգած է Շէքսպիր իր խաղերէն մէկուն
 սկիզբը, լատիներէն, անգլիերէն ու ֆրանսե-
 րէն կը տաղաչափէր . Սայեթ-Նովան ալ եռա-
 լեզու էր, քանի որ գրեց վրացերէն, թրքերէն
 ու հայերէն . »

« Իր սիրերգներէն մէկուն մէջ, Սայեթ-
 Նովա շատ սիրուն կերպով կ'ըսէ էնոր որ զինքը
 կը տառապեցնէ՝ թէ իր այսերուն « խալ » կը
 դնէ այնպիսի ձեւով մը որ մարդ կը զինովցնէ,
 եւ թէ կ'ուզէ զէնի « մէջլիսներուն » մէջ տա-
 նիլ ինչպէս « սալ մը սոկեջրած » :
 « Ու դարձեալ կ'ըսէ էնոր . »

Ես մէ զարիբ բուլբուլի պէս, եւն .

« . . . Սայեթ-Նովայէն ունինք կտոր մը
 ուր կը փառաբանէ « քեամանչան », երգչին
 ընկերն ու « բասը » (gagne-gloire) : (Ամբողջ
 կտորը սիշատակուած է) :

« Կը հասնինք բանաստեղծի մը որ բոլորո-
 վին ժամանակակից է, քանի որ ողջ է դեռ .
 Մանօթ է Ջիւանի մականունով . . . Իր բա-
 նաստեղծութիւնները հաւարուած են երկու հա-
 տորի մէջ՝ Ջիւանու ֆնարը տիտղոսով : « Ջի-
 ւանի » ի բանաստեղծութեան արական ութը,
 կ'ըսէ Պ. Զօպանեան, բարբերու քննադատու-
 թիւնը, հանրային կեանքի մեկնութիւնն է .
 Ջիւանի ամէն բանէ առաջ բարոյախօս մըն է : »
 Հայաստանի ջարդերուն միջոցին, Ջիւանի հըն-
 չեցոց ողբերդն ու նոյն իսկ վրէժխնդրական
 տաղը : Այդ տողերուն մէջ ոչ ուժգնութիւն կը
 պակսի, ոչ ճշգրութիւն : Սակայն, օրուան դէպ-
 քերէ ներշնչուած ստանաւորները պէտք է բնա-
 գրին մէջ կարգացուին՝ կարծեմ(1) : Կը նախըն-
 ուելու արժանի է : Ծագի զայն Սայեթնի իսկ գերագանց
 կը հռչակէ : Մեր Աշուղն ուրեմն իր տեղը զբաւեց արդէն՝
 յայն եւրոպական քննադատութեան՝ Արիւելի մեծ երգիչ-
 ներուն շարքին մէջ :

(1) Մորէսսի ենթադրութիւնը հասկանալի է, բայց
 անձիշտ : Գեղեցիկախաղի Թերթիւնները որ զինքը
 մղած են չիշատակել այդ կտորները, աւելի՛ շեշտուած
 են բնագրին մէջ : Ջիւանիի ներշնչուած յանախ օղնիւ է
 և ուժեղ, բայց ձևը՝ քիչ աշուղական, շատ այլայլուած՝
 հրապարակագրական բանաձևերով ու ճառախօսութեան
 լեզուով . Թարգմանութեան մէջ ընդհակառակը՝ ջանք Թա-
 փուած է այդ կտորներուն տալ շատ աւելի « բնորոգա-
 կան » և « աշուղական » նօթ մը քան ինչ որ ունի բնա-
 գիրը :

տրեմ յիշատակել թարգմանութիւնը Աշուղը տիտղոսուած փոքրիկ կտորի մը, որ զմայելել է: (Ամբողջ կտորը յիշատակուած է):
ԺԱՆ ՄՈՐԷԱՍ

Ստացայ նամակներ քանի մը անձերէ որ կը հարցնեն թէ ինչո՞ւ այս հատորիս սկիզբը եւրոպացի մեծանուն գրագէտի մը յառաջաբանը չեմ գրահնչ՞ծ՝ պէս միւս հատորներուս սկիզբը: Ահա՛ բացատրութիւնը: Դիմած էի Հանրի տը Բէն-եթէին, ինդրելով որ ինքը գրէ յառաջաբանը. հատորը կարգալէ յետոյ, Բէնեթէ ինծի ուղղեց հետեւեալ նամակը.

« Սիրելի Պարոն,

« Աւարտեցի « Հայ աշուղներու » ընթերցումը: Ատոնց մէջ կան սքանչելի բանաստեղծներ, որոնցմէ է այդ ֆուչակը: Իր այն տաղերը զոր թարգմանած էք՝ կը կազմեն ամբողջութիւն մը ամենաշահեկան: Շատ ուրախ պիտի ըլլայի գրելով յառաջաբանը որո՞ւ մասին խօսեցանք միասին, բայց ինծի կը թուի որ ոչինչ պիտի գտնէի աւելցնելու այն պատուական ներածութեան զոր հատորին սկիզբը գրած էք եւ այն ծանօթագրութեանց որ բանաստեղծներէն իւրաքանչիւրը շատ լաւ կը ներկայացնեն ու կը մեկնաբանեն: Ահա ինչու, սիրելի Պարոն, պէտք է՝ մեծ ցաւով՝ հրաժարիմ մեր ծրագիրն ի գործ դնելէ: »

Նոր զիմում մը ուրիշ անձի մը մօտ՝ հատորին երեւումը կրնար ուշացնել գոնէ 7—8 ամիս. արդէն՝ ձեռագրի ձեւով՝ խեղճ գիրքը երկու տարի սպասած էր. որոշեցի հրատարակել առանց յառաջաբանի:

9,

Լուսացարարուհիք

Կոտորածի տարին այրի մընաց ան.
Հասարակաց փոսերուն
Մէջ ամուսինն իր կը հանդի: — Կը նիրհէ
Տունն իր փոքրիկը տըժգուն.
Օտար յարկի տակ, ձիւն ձրմով, դեռ կանուխ,

Ճրագի մըխոտ լոյսին տակ,
Ան կը լըւայ, տաշտիկ առջև, կը լըւայ՝
Սոթաած թեւերն ըսպիտակ:

Դեռ մանկամարդ է եւ աղուոր, դեռ իր սեւ
Վարչամակին տակ ունի
Կըրքոտ աչքեր, զինուած սուգին, ժոյժին դէմ
Պատերազմով մը գաղանի:

Սըրտին մէջ բորբ յաղթահարել չէ կըրցած
Մայրութիւնն իր կուսութեան. —
Տակաւին ծոցը հաւասար կը գրգռէ
Մարդն ինչպէս ե՛ւ կրեխան . . .

Բայց կը լըւայ. — յանուն պատառ մը հացի,
Յանուն միամօր իր որդւոյն
Ապագային՝ ան կը դաւէ հասակին
Վարդերու թարմ հետտութիւնն:

Առանձին է գետնայարկին մէջ խոնաւ.
Իր վշտին հետ առանձին,
Մագերն արձակ՝ մաքուր կուրծքէն վար արձակ,
Եւ սանդալները ոտքին:

Թուխ բոցերուն, կաթսային դէմ մըխացող,
Փըրփուրին մէջ օձառի՝
Ուրիշներուն աղտին ըսպաս կը դընէ
Սիրան որբ, մարմինը գերի:

Եւ մինչդեռ գորշ շոգիին մէջ լըւացքին
Կը ծըծեն թոյն իր օրեր,
Եւ զուխը սեւ (զոր պսակեցին ամուսնոյն
Դիակէն բուսած եղիճներ)

Այդ սեւուկ զլո՛ւխը խոնարհած կոնքին վրայ,
Մինչ ամբողջ օրը՝ լըո՛ին՝
Ինք կ'աշխատի, եւ կ'ընէ կաթը՝ բեղուն՝
Գըրտինքներովը ճակտին,

Անգին, մինակ. իր երեխան արթընցած՝
Օրոցքին մէջ, անօթի,
Կուլայ, ողի՛կ ողի՛կ կուլայ, եւ հուսկ խոնջ՝
Նոյն իր լացով կը խեղդի:
ԴԱՆԻԷԼ ՎԱՐՈՒԺԱՆ

Ք Ր Ո Ն Ի Կ

« Ռուսիա եւ Հայերը » ուսումնասիրութիւնս անարձագանք չմնաց, Բազմաթիւ նամակներէն զոր ստացայ այդ առթիւ, կ'իմանամ որ այդ յօդուածը թէ՛ արտասանմանի կարեւոր գաղութներուն մէջ եւ թէ՛ Կովկաս, մտքերը զբաղեցուցած, խորհրդածութեանց առիթ ընծարած է: Արտասանմանի թերթերուն մ.ջ երեւցան այդ ուսումնասիրութեան նուիրուած քանի մը յօդուածներ. առնոյ մ.ջ՝ ուշադրութեան արժանի են Պ. Չարգարեանինը Ռազմիկին մէջ եւ Պ. Բէօլէեանինը Չայն Հայրենեացին մէջ(1):

Այդ երկու յօդուածները, տարրեր տեսակէսներով, կը քննադատեն ուսումնասիրութիւնս եւ անոր եզրակացութիւններէն մէկ քանին չըլլաւ կը ձգտին: Չգացումները որոնցմէ ներշնչուած են իրենց առարկութիւնները՝ մեծապէս յարգելի կը գտնեմ, բայց ինծի կը թուի թէ « զգացումն » է միայն որ կը տիրէ իրենց արամբարմութեան մէջ: Հարցը շատ բարդ է, եւ ես ջանացած էի զայն վերլուծել իր բովանդակ կնճռոտութեանը մէջ, թիկ առ թիկ քննել զայն, առանց ոչ մէկ կէտ զանց առնելու: մեծարգոյ քննադատներս գտած են այդ խնճուկին մէջ մէկ քանի թիւ միայն, նկատած են զանոնք շատ « սէմիլիսթ » հայեցումքով մը, եւ ճիշտակէս այդ քանի մը թիւերը ճիշտակէս սիրուած թէպէ մը պատշաճեցնելու ցամաքութեանը: Բանասիրտ մը աւելորդ կը նկատեմ. կը կարծեմ ուսումնասիրութեան մէջ ըսած ըլլալ աւելն ինչ որ այդ հարցին վրայ ունէի ըսելու, եւ եթէ քննադատներս չաճին անգամ մը եւս կարգալ ուսումնասիրութիւնս, պիտի տեսնին որ իրենց առարկութիւնները արդէն իսկ գուշակած եմ հոն եւ անոնց առաջուց պատասխանած: Օրինակի համար, Պ. Բէօլէեան կը մեղադրէ ինծի որ օտար միջամտութեանց վրայ միայն յոյս դնելու սխալն եմ գործած, եւ կը պնդէ որ Հայոց հարցի լուծման համար էական պայմանն այն է որ Հայը իր յոյսը ի՛ր վրայ դնէ էն առաջ եւ իր ազատման համար ի՛ր ուժերովն աշխատի. արդ, ահա՛ ինչ որ գրած էի այդ մասին.

« Երբեք ըսել չեմ ուզեր որ մեր ազգը իր ամբողջ յոյսը Ռուսիոյ վրայ դնելու է: Ազգ մը. ինչպէս մարդ մը, միշտ իր յոյսը է՛ն առաջ « իր վրայ » դնելու է: Այս ճշմարտութիւնը վէճ իսկ չի վերցնէր. բայց այդ Յըշմարտութիւնը պէտք չէ սխալ հասկնալ ու

չարաչար գործածել: Մարդ որքան ալ իր յոյսը ամենէն առաջ իր վրայ դնէ, պարտաւոր է իրմէ դուրս գտնուած ուժերուն միջեւ ընտրութիւն մը ընել, ջոկել բուն թշնամին անկից կամ անոնցմէ որ կրնան իրենց շահերուն իսկ բերմամբ իրեն աջակից ու դաշնակից ըլլալ: Արդէն՝ իմացական ճիշդ զոր ազգ մը ի գործ կը դնէ իր ընտրութիւնները կատարելու համար, իր ինքնուրոյն գործունէութեան մէկ ձեւն է նորէն. որովհետեւ յոյսը իր վրայ դնել չի նշանակեր յոյսը միմիայն իր զինուորական զօրութեան վրայ կեդրոնացնել. ուղեղային զօրութիւնը որ կը պարէ՛ ո եւ է գործունէութիւն, աւելի մեծ է քան բոլոր մետաղէ զէնքերուն ուժը: »

Այս առոյթնս կ'երեւայ թէ վերպած են Պ. Բէօլէեանի ուշադրութիւնէն, ապա թէ ոչ զուր յոյսութիւնը պիտի շանդէր ապացուցանելու քան մը որ պէտք չունի ապացուցուելու, Պ. Բէօլէեան՝ սակից զատ՝ դիտել կուսայ թէ արդէն միմիայն Ռուսիան չէ որ գերակշիռ դեր ունի ճաճկաստանի հարցերուն մէջ, թէ Գերմանիան ալ այժմ՝ նոյնքան ուժեղ ազդեցութիւն ունի Արեւելեան խնդրոյն վրայ, թէ պէտք չէ « վերաւորենք Ռուսիային զիւրազգածութիւնը եւ անոր միջոցաւ գերման ժողովուրդինը » եւ թէ « մենք պարտաւոր ենք ամենուն հետ ալ (այսինքն բոլոր եւրոպական պետութեանց) բարեկամութիւն մշակել, ոչ թէ մէկին կամ միւսին հետ միայն »: Ասոր հակառակն ըսող չկայ. վեց պետութիւններ ստորագրած են Պերլինի պայմանագիրը, եւ վեցին մօտ ալ պէտք է մենք աշխատենք. զէպ ի մեր հարցը նպաստու որ արամբարմութիւններ ստեղծելու համար. կ'ընդունիմ որ Գերմանիան շատ կարեւոր դեր ունի այժմ Արեւելքի հարցին մէջ եւ թէ Հայերը շատ քիչ բան ըրած են Գերմանիոյ կառավարական ջրջանակներուն մէջ տիրող հակահայ ուղղութիւնը գէթ մեղմոցնելու համար. բայց եթէ ճիշդ է որ մենք պէտք է ջանանք վեց պետութիւններէն ոչ մէկուն ատելութիւնը չհրախրել կամ արդէն գոյութիւն ունեցող հակառակութիւնը շաստակոյնել. նոյնքան ճիշդ է որ պէտք է գիտնանք անոնց մէջէն կարեւորագոյնս գերն ունեցողը ջոկել եւ ըստ այնմ վարուիլ անոր հետ. Ամբողջ Արեւելեան հարցին մէջ՝ Անգլիա, Գերմանիա եւ Ռուսիա հաւասարապէս մեծ ազդեցութիւն ունին այժմ, բայց Հայաստանի հարցին մէջ որ Արեւելեան խնդրոյն մէկ մասնաւոր հատուածն է՝ Ռուսիան է անվիճելի կերպով գերակշիռ գեր ունեցողը. Անգլիա եւ Գերմանիա իսկ կ'ընդունին զայդ. Գերմանիա մինչեւ իսկ Պաղտատի երկաթուղիին ուղղված փոխեց՝ Հայաստանէն զայն անցրնելու նախկին ծրագրերը մէկդի դնելով: Ռուսիան եւ մենք, վեց պետութիւններէն ամենուն ալ համակրութիւնը ջանալով հանդերձ հրախրել Հայոց հարցին, պէտք է մասնաւորապէս ուշադրութիւն գարծրենք Ռուսիոյ հետ մեր ունենալիք թարթիքին: Չարգարեան կը յայտնէ սա կարծիքը թէ Աղեքսանդր Բ.ի մահէն յետոյ՝ Ռուսիա, ո-

(1) Արփիարեան ժամանցադիր Շիրակին վերջին թիւին մէջ քանի մը ցնդարանութիւններ ձախուտեր է այդ ուսումնասիրութեան նկատմամբ: Յօդուածի քը մէջ զոր պիտի նուիրեմ՝ Անահիտի յառաջիկայ թիւին մէջ Արփիարեանի գեղեցկագիտական(1) « արփամեղմաներուն », հաւանական է որ էսմետիկոս Արփիարեանին հետ պըլլալիկոս ալ ալ պգտիկ քննադատանքի մը ենթարկեմ: Նիւթը, թէպէտ քիչ կարեւոր, շատ գուարճալի է:

տարատեցութեան հոսանքին մասնուած, արդէն իսկ թշնամի էր Հայոց, թէ Հայերը ինչ ընթացք ալ բռնէին՝ Ռուսիա պիտի մնար միշտ թշնամի Հայոց հարցին, թէ Հայերը չէին կրնար գուշակել Անգլիոյ պարտութիւնը, եւ թէ հայկական հարցին մէջ ուսու ու անգլիական զիւանագիտութեանց մ.նախարան ըլլալով տիրապետող, Հայոց բռնած զիրքը նշանակալից թիւն չունէր: Պատճառարանութիւնները օրոնցմով Պ. Չարգարեան կը փաստէ այս թէպէտ, զիս չհամոզեցին զժրգրգարար. ըսել թէ ինչու չհամոզուեցայ կրկնել պիտի ըլլար ամբողջ ուսումնասիրութիւնս: Սաչափը միայն զիտել պիտի տամ որ Հայոց ընթացքը կարծուածն շատ աւելի նշանակութիւն ունի (Հայոց պիմումն է որ Սան-Սթեֆանոյի 16րդ յօդուածով հիմնեց հայկական հարցը), եւ թէ Հայերը, աւելի ճարպիկ թաքմիքի մը հետեւած ըլլալով, կրնային քերտու ստանալ Հայաստանի մէջ հանգստութիւն եւ ապահովութիւն՝ ուսու պաշտպանութեամբ, նոր Հայաստանին մէջ՝ աւելին. իսկ եթէ տարիկա շջառողէր, գէթ՝ ունենալով Ռուսին պատպանութիւնը, ապահովապէս զերծ կը մնային կոտորածներէն: Բայց ասոնց վրայ չեմ ուզեր ծանրանալ չկրկնելու համար ինքզինքս, ու կը նախընտրեմ ուշադրութիւն հրաւիրել շատ ուշիմ առաջարկի մը վրայ զոր այդ յօդուածին մէջ կը ներկայացնէ Պ. Չարգարեան, այն է ուսու-հայկական ընկերակցութեան մը հաստատումը:

«Անհրաժեշտ է, եւ հրամայողականօրէն, կ'ըսէ. որ՝ կովկասահայերը մտածեն ձեռնարկելու «ուսուհայկական» ընկերութեան մը հիմնումին: Ընկերութեան մը որ ըմբռնէ հայ տարրին բազմագուտ կարեւորութիւնը, կատարելիք դերը, անոր պահանջներուն օրինաւորութիւնը, վերջապէս ինչ որ կարող է եւ պարտաւոր է ընել Ռուսիան մուրքի մէջ՝ առանց հակասելու իր շահերուն: Եւսան ընկերութեան մը, նոյն իսկ խորհրդարանական փորձի մը՝ սիրայօժար պիտի մասնակցին շատ մը լայնախոյի ուսու անձնաւորութիւններ եւ անոր ուժ պիտի տան բազմակի ազատական մեթոտեր ու ազատասէր գրո ներ. ուրիշ կերպ չենք կրնար մտածել՝ աչքի առջեւ ունենալով այն բարձր գաղափարներն ու մարդկայի սկզբունքները որոնց համար կը պայքարի, կը մեռնի ու կը հերոսանայ ուսու երկրին այն պատուական մասը որ ձակաւազարակեալօրէն վաղը տէր պիտի ըլլայ երկրին:

«Ասկայն, կ'աւելցնէ Պ. Չարգարեան, ապահովաբար դեռ վայրկեանը հասած չէ եւ գուցէ վաղածամ իսկ է՝ գործնական բախ աւանդու այս մասին, նկատի ունենալով ուսու հողին փոթորկալից փխակը, դէպքերու խոզկայոյց ու զայրագին ընկեացքը եւ ներքին այն կացութիւնը որ պէտք է ստանայ համեմատաբար իր հաստատուն եւ խաղաղ հանգամանքը: Բայց. ինչ որ ալ ըլլայ, կարեւոր է մտածել անոր վրայ այժմէն եւ հնդ պատրաստել յառաջիկային համար. որովհետեւ ուսու բազաբական վարիչները ինչքան ալ մտահոգ

եւ ծանրազբաղ եղած ըլլան իրենց ներքին խնդիրներով ստիպուած են միեւնոյն ատեն նոյնքան աչալըջութեամբ ու արժնութեամբ վերաբերուելու արտաքին խնդիրներու հետ եւ վարելու զանոնք: Ռուսիոյ քաղաքական ու մտաւոր կեանքին մէջ իրականօրէն խոստմնալից գործունէութիւն մը նոր է որ կը բացուի մեր առջեւ, եւ մենք պէտք է որ գրաւենք մեր տեղը:»

Անա պատուական գաղափար մը որ կուգայ լրացնել Փեթերսպուրկի մէջ հայանպաստ ուսուերէն լրագիր մը հիմնելու առաջարկը զոր նախորդ յօդուածովս ներկայացուցած էի: Այս գաղափարները շատոնց պէտք էր Հայերն ունեցած ըլլային. ես համաձայն չեմ Պ. Չարգարեանին թէ այժմ միայն խոստմնալից գործունէութեան մը ճամբայ կը բացուի մեզի համար՝ այդ ուղղութեամբ. այս պահուն իսկ սեր անգլո-հայկական ընկերակցութիւնը հաստատուելու, ուսու-հայկական ընկերակցութիւն մըն ալ ալ կրնար հաստատուիլ, եթէ Հայք պէտքն ըզգացած ըլլային. ուսու-ճարտարական պատերազմէն շատ առաջ, ճարտարական բեթիմին ամենէն կարծր օրերուն, Չանչեան մը՝ միայնակ թրքահայոց ի նպաստ զիրք մը հրատարակելու պաղափարն ունեցաւ, իրապօրծեց այդ գաղափարը եւ Ռուսիոյ ամէն կուսակցութեան անձնաւորութեանց, նոյն իսկ պահպանողականներու, նոյն իսկ Մեծ-Դուքս Կոստանովնի աջակցութիւնը ունեցաւ (լոց ի աղա սական թուրքոյէն որ՝ ապշեցուցի: ու գուալի է յիշել՝ մերժեց մասնակցի): Չանչեանի այդ փորձը մնաց կըզգրացեալ տարք մը, եւ չչարտնակուեցաւ: Բայց չյաւերժանանք անդալին ընտրութեան մէջ, ու զրազինք ներկային պահանջներովը: Պ. Չարգարեանի սուղարկը արժանի է ամենալուրջ ուշադրութեան: Այժմէն պէտք է աշխատի որ՝ Տուսան վերաբացուելուն պէս՝ այդպիսի ընկերութիւն մը հաստատուի Փեթերսպուրկի մէջ: Պ. Չարգարեան Դաշնակցութեան կը սպասէ Ռուսիոյ մէջ հայանպաստ փրոփականափ գործին զեկավարութիւնը: «Բնականաբար, կ'ըսէ, Ռուսաստանի մէջ սկսուելիք այս այնքան սուղապար բայց ծանր գործն ալ համեմատաբար մեծ չափերով վիճակուած պիտի ըլլայ զաշնակցութեան, որը ազգային կուսակցութիւն մըն է եւ պիտի մնայ անպէս, պաշտպանելով միեւնոյն ատեն Կովկասի մէ՝ իր բուն որ ընկերներուն անտեսական շահերը որոսան պահանջներուն համաձայն:»

Ես իսկ ուսումնասիրութեան մէջ բաժնէի որ Դաշնակցութիւնը ըլլալով ուժեղ ու ազգեցիկ մարմին մը՝ պարտի այդ ուղղութեամբ աշխատիլ եւ կարող է մեծ արդիւնք ձեռք ձգել: Բայց Դաշնակցութիւնը զժրգրգարար այնպիսի սխալ ճամբու մէջ է մտած եւ կը իրի նոյն հեռու զգնեալ, որ ինքն իսկ զժուարացուցած է այդ ուղղութեամբ իր գերին կատարումը: «Աղաչմիս» է այդ կուսակցութիւնը, կ'ըսէ Պ. Չարգարեան, «բայց եւ՝ կ'աւելցնէ՝ իր բանուոր ընկերներուն անտեսական շահերը կը պաշտպանէ

օրուան պահանջներուն համաձայն » : Սխալը , ահա այդ հակասական երկդիմութիւնն է , կուսակցութիւն մը որ « ազգային » է , չի կրնար միեւնոյն ատեն « բանւորական » ըլլալ : Այդ կուսակցութիւնը իր անդամներուն մէջ ունի թէ՛ քափիթալիսթներ եւ թէ՛ բանւորներ , իր դիրք պէտք է ըլլայ պաշտպանել այն շահերը որ հասարակաց են բոլորին , այսինքն ազգային շահերը : Պաշտպանելով միանգամայն բանւորներուն շահերը , պայքարած պիտի ըլլայ իր անգամներուն մէկ մասին շահերուն դէմ , որով ինքզինքը պիտի դնէ չիտթ եւ անծիշ դիրքի մը մէջ , եւ իր իսկ ծոցին մէջ անխուսափելի պառակտումներ պիտի ստեղծէ , կովկասի մէջ կայ բանւորական հարց , կան բանւորական կուսակցութիւններ . կ'ըմբռնեմ որ հայ բանւորական կուսակցութիւն մը գանուի , որ զբաղի միայն բանւորական հարցով . անոր դերը պիտի ըլլայ պաշտպանել հայ բանւորներուն մասնաւոր դասակարգային շահերը . Դաշնակցութիւնը , եթէ կուզէ մտալ « ազգային » կուսակցութիւն , պէտք է որ իր գործունէութիւնը , իր բովանդակ ուժերը նուիրի ազգային ընդհանուր շահերուն պաշտպանման , եւ այն ատեն է միայն որ իրաւունք կ'ունենայ իր շուրջը խմբել քափիթալիսթն ալ , բանւորն ալ , կղերականն ալ , աշխարհականն ալ : Ազգային ընդհանուր շահերն են 1. Տաճկահայոց հարցը , Հայոց ազգային քաղաքական դատը . 2. Ռուսահայոց զեղային իրաւունքներուն — լեզու , դպրոցներ , եկեղեցի եւն — պաշտպանումը կայիցիմակերպ հալածանքներու պարագային . 3. Ռուսահայ հասարակութեան ինքնապաշտպանումը թաթարական յարձակմանց դէմ : Ազգային կուսակցութիւն մը ասկէջ դուրս բան չունի բնելու : Արդ , Դաշնակցութիւնը հետզհետէ կը միտնի զէպ ի բանւորականութիւն , ծայրայեղ եւ համամարդկային յեղափոխութիւն , եւ կը հեռանայ « ազգային » շրջանակէն : Հայոց գոհացում տուող սակական վերջին ուրազէն յետոյ , Դաշնակցութիւնը եթէ իրօք միմիայն « ազգային » ձգտումներու հետեւէր , պիտի չընդգրկէր այն թաքթիքը որ աւելի սուս սօցիալ-տեմդրաթ կուսակցութեան պատշաճ էր քան հայ ազգային կուսակցութեան մը : կովկասէն ստացած նամակներս լիովին կը հաստատեն ինչ որ գրած էի այդ մասին . ահա հաստատած մը այդ նամակներուն մէկէն :

« Վարանցոյ Դաշկոյ իբրեւ մինը Միխայիլ Նիկոլայեւիչի քաղաքականութեան հետեւումները , խորապէս արդարացնում էր հայ ազգաբնակչութեան զայրոյթը եւ հաւատացած էր որ եթէ բաւարարութիւն տրուի նրա արդար պահանջներին , բոլորովին գոհացած կը թուի յեղափոխական գործունէութիւնը եւ կ'զբաղուի իր իսողաղ ազգաշինական աշխատանքով , որի համար իր կողմից յայն ու ազատ պողոտայ բացած էր , տալով հայ ժողովրդին ընտրողական լայն ազատութիւն , դնելով ժողովրդի իրաւանց ներ-

քոյ եկեղեցական ու նոյն իսկ վանական կառուածների տնտեսութիւնը , ընդարձակելով ամէն տիպի դպրոցներ բանալու իրաւունքները : Թէ որքան սրտանց աշխատեց այս ամենի համար Փոխարքան , սեսան Դաշնակցականներն իրենց աչքով : Բայց ապերախտ , անքաղաքավարի եւ տմարդի գտնուեցին նրա դէմ : Ժողովուրդն առաջին վայրկեանում ցնծութեան աղաղակներ բարձրացրեց , տունական հանդէսներ կազմեց եւ անմիջապէս ձեռնարկեց մաղթանքներ եւ ուղերձներ ուղարկելու : Բայց Դաշնակցական կոմիտէներն արգելիցին : . . . Այս ամենը գաղտնիք մնալ չէին կարող : Եւ մենք չարաչար տուժեցինք : Մենք չարաչարացրինք հակա-գօլիցիմանների սպասելիքը , որով եւ ենթարկեցինք մեզ կառավարութեան բացայայտ հալածանքների նորանոր հարուածներին : Չբաւականաւորով սրանով , « ինքնապաշտպանութեան » հողի վրայ հրապարակ եկած Դաշնակցութիւնը թոյլ է տալիս իրեն Ռուսաստանի մէջ « Հանրապետութիւն » պահանջել , բոյկոտի ենթարկել Իուժան : Սրանից յետոյ շատ պարզ է որ Վարանցով Դաշկով իր մեղմ բնաւորութեամբ անգամ պիտի չկարողանար դիմադրել ուղղակի գետնաւնահանգապետների վրայ Պետերբուրգից եկող հրահանգներին ու գաղտնի հրամաններին : Հայ գիւղերի վերջին անբուժները , հայ մարդկանց արտոյթ , սուգանել , գնդակահարել , հայ կանանց բռնաբարումները արդիւնք էին եւ են այսօր իսկ « ռամկավարական Հանրապետութիւն » պահանջող Դաշնակցականների կոչերին : »

Եթէ Դաշնակցութիւնը « զուտ ազգային » շահերուն պաշտպանութեան հետամուտ ըլլար , Հայոց արուած գոհացումէն անմիջապէս յետոյ Վորոնցոյ-Տաշքոյին եւ հակակայիցիմանն բոլոր Ռուսերուն գործը զիւրացնել պիտի ջանար , որով արդէն իսկ թաթարական հարցը վերջացած պիտի ըլլար , իր ուժերուն մէկ մասը պիտի նուիրէր կովկասի Հայոց գորոյական , մասնորական , տնտեսական վերականգման , իսկ իր ուժերուն մեծագոյն մասը պիտի յատկացնէր համաձայնելով ազգայնական Հնչակեաններուն հետ տաճկահայոց հարցին վճռական լուծմանն առաջնորդող հզոր ձեռք մը ընկու : Այն պէրքով զոր բունց ան , կայիցիմանն ուսներուն հացին իւր քսեց , հայտնէր Ռուսերը շուարման ու ակարութեան մասունց , եւ թաթարահայ պայքարին շարունակումը կարելի դարձուց , պայքար որուն մէջ այնքան կեանքեր եւ այնքան ահազին քանակութեամբ զբաւ ի զուր վասնուեցան : Միեւնոյն կերպով կարելի է նաեւ բացատրել Դաշնակցութեան ընթացքը Տուժային հանդէպ . « ազգային » կուսակցութիւն մը ուրախութեամբ պիտի ողջունէր Տուժան , անոր բնարութեանց խանդով մասնակցէր , անոր նշանաւոր դէմքերուն հետ յարաբերութիւն պիտի հաստատէր , եւ առաջին օրէն իսկ այդ Տուժային համակրութիւնը պիտի ջանար քաշել դէպ ի Հայոց հարցը : Դաշնակցութիւնը եղաւ այդ պարագային ալ աւելի

« առև ծայրայեղ յեղափոխական » քան « հայ-
ազգային » մարմին. պոչքով հռչակեց Տուճային
դէմ, չմասնակցեցաւ ընտրութեանց, դուժար-
ուելէն յետոյ՝ ներքեց այդ Տուճան, անոր նիւ-
տերը « կամէտիա » անուանեց, անոր ատենա-
բանները « ֆրագէօր », տարակոյս իսկ յայա-
նեց անոր կարծատեւ գոյութեան « պատուաւոր »
ըլլալու մասին: Արդ, կը նարցնեմ Պ. Զարգար-
եանին, եթէ առևս հայկական ընկերակցութիւն
մը կազմուի, միթէ անոր անդամները միմիայն
առև ընկերակցական յեղափոխականները պիտի
ըլլան: Պ. Զարգարեան անուշտ ինքն ալ կ'ըն-
դունի որ, ինչպէս անդու-հայկականին մէջ, հոն
ալ պէտք է գտնուին անձեր ամէն կուսակցու-
թեան պատկանող, եւ ակներև է որ այնտեղ
ամենակարեւոր տեղը պիտի բռնեն ձիշտ այն
« քատէ » ները որոնց դէմ ամէն ծաղր ու նա-
խատինք թափեց Դաշնակցութիւնը: Անոնք
պէտք է բռնեն ամենակարեւոր տեղը, որովհե-
տև Վաղուան Ռուսիոյ կառավարութեան մէջ
ալ անոնցն է ամենէն մեծ տեղը. յեղափոխա-
կանները հին Ռուսիան քանդելու անհրաժեշտ
ու դժուարագոյն գործը կատարեցին եւ կը կա-
տարեն գեռ, բայց « քատէ » ներն են որ պիտի
« շինեն » նոր Ռուսիան: Ատկէց զտտ, մեր աղ-
գային շունչուն տեսակէտով, « քատէ » ները
չատ աւելի յուսատու են քան ընկերակցական-
ները. այս վերջինները ազգերու, ցեղերու ու-
րոյն իրաւունքներով շատ շնն սիրեր պատել,
համամարդկային իտէպներու հետամուտ են,
եւ եթէ երբեք կառավարութեան գլուխ անցնե-
ին, ըստ մ'անգամ պիտի չզոհէին մեր հասկը-
ցած « հայկական հարց » ին հաւար: Մաքսիմ
Կորբի, այդ ընկերակցական յեղափոխականնե-
րուն ամենէն յատկանշական դէ'քերէն մին,
սա պատասխանը տուած էր վերջերս Պոսթոմի
Հայրենիքի ի միագրին որ գացեր էր իրեն հար-
ցունէ թէ Վաղուան Ռուսիան ինչ դիրք պիտի
բռնէ Տաճկահայոց հարցին նկ սամամբ. « Վաղ-
ուան Ռուսիան պիտի փոխէ բոլորովին Ռուսիոյ
քաղաքականութիւնը Տաճկոց նկատմամբ,
թուրքիոյ հետ հաշա երթալու պիտի հետամտի,
աշխարհակալութեան ու եւ է ձգտում պիտի շու-
նենայ, իսկ Արեւելքի քրիստոնեաներով ատեն
պիտի շունենայ պատկառ. որովհետև իր լու-
ծելիք ներքին նարցերը արդէն շատ բազմաթիւ
են: » Աւ այս կտրուկ ու ամէն գուտ գոցող
պատասխանն յետոյ, Կորբի կ'աւելցնէր մեր
խմբադրին. « Հայերը շատ գրամ ունենալու էք,
ինչո՞ւ նիւթապէս չէք նպաստեր առևական յե-
ղափոխութեան: » Զմայելի: մեր գրամը ամբ
առև ընկերակցականներուն որպէս զի յաղթաւ-
նակեցէ յետոյ՝ մեր ցաւերովը չզբաղին: . . .
Ահա ինչ են ներքին ձգտումները այն ըն-
կերակցականներուն որոնք թերևս արամաբա-
նական են՝ իբր ռուս յեղափոխական, բայց որոնց
կոյրզկուրայն հետեւելով չէ որ պիտի դարման
գտնենք մար « մասնաւոր », « ազգային » ցա-
ւին, — որովհետև մենք Ռուս չենք վերջա-

պէս, Հայ ենք. եւ Ռուսիոյ ընդհանուր վե-
րանորոգչական շարժման մէջ, Հայ տարրը, մաս-
նակցելով նանգերձ այդ շարժման իր չափովը,
պէտք է միշտ իր Հայու շահերն ինկատի ունե-
նայ եւ ըստ այնմ ուղղէ իր մասնակցութեան
չափն ու ձևը:

Այս այսպէս ըլլալով, ինչպէս Դաշնակցու-
թիւնը պիտի յաջողի կազմել առևս-հայկական
ընկերակցութիւն մը: Ընկերակցականներով
միայն, այսպիսի ընկերակցութիւն մը Հայոց
« ազգային » գաւար թաղելու միայն կրնար ծա-
ռայել: Ամէն կուսակցութեան պատկանող ան-
ձերով. բայց ինչպէս պիտի դիմէ Դաշնակ-
ցութիւնը այնպիսի անձերու գոր դատափեամ
ու ծաղրած է ցարգ: Ահա անել ճամբան ուր
ինքզինքը կը դնէ կուսակցութիւն մը երբ կ'ուզէ,
իր որոշ ուղղեղէն գուրս ըլլալով, ամէն բան
միանգամայն ըլլալ:

« Ամէն բան ըլլալ », այս կը թուի այժմ
Դաշնակցութեան իտէալը: Բանւորներու պաշտ-
պան, առև յեղափոխական, Տաճկահայ դատի
ախոյան, հակաթաթար մարտիկ, եւ որպէս
թէ այս բոլորը չբաւէր, հիմայ Հայ Եկեղեցւոյ
գործերուն բովանդակ վարչութիւնն ալ կ'ուզէ
ձեռքն ասնել: Ինչպէս յայտնի է, Հայրիկը,
որ վերջերս Ռուսահայ հասարակութեան կը
« գարձընէր » (իր բառով) հանրային ամբողջ
կեանքը սահմանադրականօրէն ղեկավարելու իր
հիշուուրց իրաւունքները, եւ ուրիշ կոնգրէսով
մըն ալ կանանց իրաւունք կուտար քուար-
կութեան, երբորդ կոնգրէսով մը հրաւիրեց
առևսայ հասարակութիւնը պատգամաւորներ
ընտրել գումարելու համար իշմիածնայ մէջ կեդ-
րոնական ժողով մը որ պիտի ստորինէ Ռուսա-
հայոց եկեղեցական, ծխական, գպրոցական բու-
լոր գործերը:

Առաջին երկու կոնգրէսները անժամանակ
էին ըստ իս: Հայ ազգը այժմ շատ աւելի ստի-
պողական գործեր ունի կատարելու քան կա-
նանց քան իրաւունք հաստատելու (գոր դեռ
Սնդկիոյցի կամ Փրանսայիք իսկ չունին): Իսկ
առևսահայ հասարակութեան հանրային կեանքի
սահմանադրականագու մը արդէն մասամբ կա-
տարուած իրողութիւն մըն է՝ Զարին վերջին
« գարմանող » ուքաւն ի վեր, եւ պիտի լրա-
նայ՝ երբ Ռուսիոյ կացութիւնը որոշապէս հաս-
տատուելով՝ Հայութիւնը գիտնայ առև կա-
ռավարութիւնն ստանալ Պոսթէնիայի բարե-
փոխութիւնը: Գալով առևսահայ համաժողովի
պաղատարին, շատ աւելի ճնորհապարտ պիտի
ըլլայիք Հայրիկին եթէ ուղղակի կամ անուղ-
ղակի օգնած ըլլար համահայկական ժողովի մը
գումարման՝ որուն փափաք կը յայտնէ Հայու-
թիւնը ամէն կողմ երկու երեք տարիէ ի վեր,
փխանակ այդ մասնաւոր, « կուսակցական »
եւ « պառակտողական » ժողովին գումարման

հաւանութիւն տալու : Այո՛, « կուսակցական » եւ « պատակողական » . կոնպակին հրատարակումէն ի վեր , Դաշնակցութեան բռնած գիրքը ոչինչ ունի « ազգասիրական » , այլ զոտ կուսակցական , ընկերվարական , հակակղերական : կոնդակը պատրուակ մը կ'ըլլայ Դաշնակցականներուն՝ վայրագ պայտար մը մղելու հայ հոգեւորականներուն եւ նոյն իսկ բոլոր հայ ոչ-ինկերվարականներուն դէմ , եւ լայն ի բաց կը ձգին ամէն միջոցներով — ժողովին համար պատգամաւոր ընտրել տալ միմիայն Դաշնակցականներ , յայտարարելով հանդերձ որ այդ ժողովը պիտի ըլլայ « սահմանազեր » , այսինքն ուստանայ հասարակութեան գերազոյն մարմինը , անոր ամբողջ հանրային կեանքին կարգուսարքը հաստատողը ու զայն վարողը : Ահա տակ յայտարարութիւն մը զոր Բագոսի Դաշնակցական քոմիթէն ցրուած է . (Աշխ 19 Յուլիս) .

Մտտ օրերս դուք մասնակցելու էք Կենդրոնական ժողովի պատկերակների եւ պատգամաւորների ընտրութիւններին : Սա այն բերօգրասիրական ժողովը չէ , որը բուժարւելու էր մայիսի 7-ին եւ որը տապալեց շնորհիւ Շ. Յ. Դաշնակցութեան բուն բողոքին : Այս ժողովը զուտ ուսկավարական մի իրաւաստ ժողով է , որին մասնակցելու են նուսաստանի բոլոր Հայերը 21 տարեկանից սկսած առանց սեռի եւ դասակարգի կարողութեան ընդհանուր ընտրողական սկզբունքի հիման վրայ :

Նոգեւորականութիւնը , թեւ ունենալով աղայական դասը , դարեր շարունակ շահագործել է հայ աշխատաւոր ժողովրդի տգիտութիւնը եւ պարզ հաւատը եւ մեր բոլոր կուլտուրական աշխարհիկ գործերն անգամ նա ենթարկել է իր սկանիչ եւ բծացնող ազդեցութեան : Նոգեւորականութիւնը , իր երկամէ ձեռքերի մէջ սեղմած ունենալով մեր մատաղ սերունդների կրթութեան գործը եւ ամբացնելով աշխատաւոր ժողովրդի մէջ կրօնական նախապաշարումները եւ սնոսիրապաշտութիւնները , շարունակ աշխատել է մծացնել բանւոր ժողովրդի դասակարգային գիտակցութիւնը եւ խոչընդոտ հանդիսացել նրա ազատ զարգացման : Նոգեւորականութիւնը կենտրոնացնելով իր ձեռքում մեր եկեղեցապատկան բոլոր կարուածքները , ձեռք ձեռքի տուած աղայական դասին , մինչեւ օրս իր ազդեցութիւնը եւ իր շահերը ապահովելու համար վասնել է աշխատաւորի արիւնքրախնքով վաստակած դառն կօպէկները եւ ունեցւածքը : եւ հայ աշխատաւոր մասսան ցաւոտ լուծեամբ է նայել իր անխիղճ վաշխառուների եւ անողորմ ցեցեքի սխրագործութիւններին եւ անբարոյականացնող գործունէութեան :

Ընկերներ եւ քաղաքացիներ , հասել է ժամ հեռացնելու հասարակական ասպարիզից վաշխառու-աղաներին , ցեց-հոգեւորականներին եւ առհասարակ բոլոր բուրժուա կեղեքիչներին : Հասել է ժամը , երբ աշխատաւոր մասսաները , իրագործելով իրենց ընտրողական սուրբ իրաւունքները , վերջապէս պիտի յանձնեն իրենց իսկական ընտրեաներին մեր

բոլոր ծխական , տնտեսական եւ կուլտուրական գործերի տնօրէնութիւնը :

Ընկերներ եւ քաղաքացիներ , Շ. Յ. Դաշնակցութիւնը , որն իր ուսերի վրայ տանում է հայ աշխատաւոր ժողովրդի կեանքի եւ նրա բունաբարւած քաղաքական ու սօցիալական իրաւունքների պաշտպանութեան վեհ գործը , կոչ է անում ձեզ մասնակցել կենտրոնական ժողովի ընտրութիւններին ամենայն լրջութեամբ եւ գիտակցականութեամբ :

Ընկերներ եւ քաղաքացիներ , ձայն տւէք Շ. Յ. Դաշնակցութեան թեկնածուներին :

Եւ ահա ինչ կ'ըսէ Աշխի խմբագրութիւնը իր 21 Յուլիսի նախադրումին մէջ .

... Ազգային ամբողջութեան , իբրեւ մի կուռ զանգւածի՝ հասկացողութիւնը , որ յիշեալ երկու բանակների պայքարի եւ գերիշխանութեան առարկան է եղել այնքան տարիներ , այսօր գաղափարական նոր հոսանքների առաջ դիֆերենցիացիայի անխուսափելի օրէնքով կամաց-կամաց ենթարկոււմ է ստորաբարձանութեան : Աշխատաւոր դասակարգը , ուժեղ իր թւով եւ մասնաւոր չարիււաւորելու , արտադրելու իր անհամարում կարողութեամբ , մեկնել է իր կոշտացած , սեւացած բազուկները եւ արեւի առաջ՝ երկնքի տակ իր անվիճելի տեղն է պահա ջոււմ : Արժէքների արդար վերագնահատութեամբ այսօր իրաւացի կերպով , նա՛ այդ տընող , բրտնաւոր բազմութիւնն է հանդիսանում իսկական ազգը , եւ ո՛չ թէ բուրժուական-կղերական փոքրամասնութիւնը :

Հասարակական կեանքի ֆիզիոնոմիան այսպէսով կամաց-կամաց փոխոււմ է , նրա հետ նաեւ իրաւունքների , պարտականութիւնների եւ իրաւասութեան սահմանները : Այն բոլորն ինչ , երէկ շնորհիւ զանազան կասկածելի տրադիցիաների եւ «ազգային ամբողջութեան» սխալ , կամ աւելի ճիշտ անկատար մթնոլորտի՝ համարոււմ էր մի՛ կամ մի բանի դասակարգերի անկապտելի սեփականութիւն , այսօր կամ վէճի առարկայ է , կամ անցնում է աշխատաւոր մեծամասնութեան ձեռքը :

Բանւորի , գիւղացու հաստ ու փոշոտ կոշիկների աղմուկը հնչոււմ է այն կո՛չ ու փայլուն յատակների վրայ , ուր մեր բուրժուայի եւ կղերի ոտքն էր կոխոււմ : Մեր հասարակական կեանքի ասպարէզի վրայ յայտնւել է հայ աշխատաւոր մասսան ճիշդ է դեռ լաւ չը կազմակերպւած ու ոչ կուռ շարքերով , բայց եւ այնպէս նա ետոււմ , շարժոււմ է առաջ իր յաղթական ընթացքի մէջ աւելի եւ աւելի ընդլայնելով իր նուաճումների շերջանը :

Եւսի , ոչինչ գիտեմ աւելի անտանելի՛ ընդհանուր տեսակէտով՝ քան այդ ամբոխապաշտութիւնը , զոր եւրոպացի բանւորամուկներէն փոխ առնելով Աշխին ալ կուգայ հիմայ մեր մէջ տարածել իբր նոր կրօնք մը : Հոս՝ ընկերվարականութեան տգեղ ու իմաստակ կողմին է որ կը հանդիպինք : Բանւորին աղտոտ կօիկը մտրդկային շէնքին կատարը դնել՝ իբր անոր գերագոյն պսակն ու դրօշակը , հայհոյանք մըն է պարզ արամաբանութեան դէմ , եւ ուրացումն

ամբողջ քաղաքակրթութեան պատմութեան : Ոչ որ ինծի չափ կը բաղձայ որ բանւորին , « փրօլէթեր » ին կեանքի պայմանները եւս քան զեւս բարւոքին , բարօրութիւնը տարածուի մարդկութեան բոլոր խաւերուն մէջ , վայրագ հարստահարութիւնները դադրին . բայց բոլոր ուժովս կը բողոքեմ բանւորը իբր գերագոյն մարդը նկատելու . ուսմկամողական մնապաշտութեան դէմ . մարդկութիւնը ոտքերը վեր ու պլուխը վար չի կրնար քալել : Հասընտիր աշնուական ուղեղներու փոքրամասնութիւնն է որ վարած է ու պիտի վարէ մարդկութիւնը . այդ փոքրամասնութիւնը կը բաղկանայ ամէն գասակարգէ բղխած ու մեծութեան ընծին զրոյժը կրող անհատներէ . ամբողջ կը նպատակէ իր տարերային ուժով իրականացնելու այդ փոքրամասնութեան յղացած խտնալները , (եւ այն ալ՝ յսճախ խաթարելով զանոնք) : Նոյն իսկ՝ չունենորենու , զրկեալներու , կեղեքեալներու պաշտպանութեան գաղափարը , մարդկային եղբայրութեան խտնալը՝ Սաքիա-Մունիի ու Յիսուսի պէս « հոգեւորականներ » եւ Մարկոս Աւրելիոսի պէս « ազա » ներ են որ յղացած կամ տարածած են : Իսկ Հայոց մէջ մասնաւորապէս , տարրական ճամբատութեան յարգանքը եւ արդարութեան զգացումը մեղ կը պարտաւորէ խոստովանել՝ հակառակ բոլոր « զիջէրանցիացի » ներուն՝ թէ հայ կղերն ու աւագանին՝ երբ սկիզբէն ի վեր մեր պատմութեան մէջ իրենց ըրած բարիքն ու չարիքը քով քովի զնենք՝ աւելի օգտակար եղած են ազգին քան վնասակար . մարդ « սօցիալիստ » ըլլալու է մոռնալու համար ինչ որ ըրած են Մեսրոպ Սահակ , Ներսէս , Ղեւոնդեանք , Եղիշէ , Եղնիկ , Խորենացի , Նարեկացի , Ենտրճալի , եւն . եւն . ու այնքան քաջ ու ազգաշէն թագաւորներ , նախարարներ , իշխաններ (ին օրերու « ազա » ները) , ու նոր ժամանակներու մէջ՝ գրասէր ու զպրոցասէր , ազգասէր ամիրաներն ու հոգեւորականները , Օրիէն մինչեւ Հազարեանց , Մխիթարէն մինչեւ Աշտարակեցի , վարժապետեան ու նոյն ինքն այդ Հայրիկը , որուն կոնդակը ձեռքէն առնելով անոր ամբողջ գասակարգին դէմ կը դարձնեն զայն Դեռ երկր , բովանդակ հայ ժողովուրդը ոտքի կանգնեցաւ իր եկեղեցւոյն ու հոգեւորականութեան իրաւունքները պաշտպանելու համար ձարական յարձակումին դէմ , — ինչ որ ապացուցուց թէ Հայոց « ազգային » գոյութեան պահպանման համար դեռ ս'ըքան էական կոտան մըն է Հայ Եկեղեցին . — այսօր , հազիւ յաղթանակը տարած , մեր ազգային վարչութենէն կ'ուզենք վաճել եկեղեցականները , եւ ընկերվարականները զնել անոնց տեղ . . . : Պարզապէս քոմիք է տսիկա : Եւ ինչ պիտի մտածեն մեր եկեղեցին ու կղերն հալածող Ռուսերը . կապտող ու քաղը կ'ըսէր արդէն թէ « հայ հասարակութեան շահուն համար Հայ Եկեղեցոյ վարչութիւնը պիտի ըստանան ուս կառավարութիւնը առնելով զայն հայ կղերին ձեռքէն որ ապիկար է : » Ատոր դէմ ազգովին բողոքեցինք . բողոքնիս յաղթական

արդիւնք ունեցաւ . ու հիմայ մեր իսկ կ'ըսենք ինչ որ ձարականութիւնը կ'ըսէր երէկ . . . : Ռուսահայոց եկեղեցական զպրոցական վարչութեան պլուխը զնել ազատամիտ , կարող եւ ձեռներեց անձեր՝ աշխարհական թէ կղերական , տսիկա անհրաժեշտ է , ոչ որ կը վիճի այդ մասին . եւ պէտք էր ատոր նպաստէին Դաշնակցականները : Պառակտել հասարակութիւնը , կղերականներն ու հարուստները ամբողջովին մէկդի ձգել իբրեւ վնասակար տարր մը , բանւոր յեղափոխականները ազգին պլուխը զնել իբր գերագոյն տարրը սուրբ , ազգափնաս ընթացք մըն է՝ այնպիսի պահու մը ուր ազգին բոլոր ազնիւ ուժերը՝ ինչ գասակարգի ալ պատկանին՝ « ազգային » զգացման շուրջ պէտք էր միացած ըլլային առաւել քան երբեք :

Այս բոլոր խառնաշփոթութեան մէջ — ինչպէս նախորդ ուսումնասիրութեամբս ըսի արդէն , — Դաշնակցականները չէ միայն եւ անոնք չէ ամենէն աւելի որ մեղադրելի կը գտնեմ . Դաշնակցութիւնը , կովկասի վերջին պայքարներուն մէջ՝ մեծ ուժի եւ հեղինակութեան տիրացած , չունենալով իր պլուխը՝ հեռատես ու պաղարիւնութեամբ դատող պետ մը , իր ուժը կը թափէ կոր ամէն տեղ , նոյն իսկ հոն ուր իր տեղը չէ : Բուն յանցանքը հասարակութեան միւս տարրերուն է որ չեն կազմակերպուած ցարդ եւ այդ համայնապիւռ ուժը հակակշռող ուժ մը չեն գոյացուցած : Եթէ կովկասի այն Հայերը որ այժմ կը գանգատին Դաշնակցականներու « տիքթաթիւր » են , տարիներ առաջ նպաստած ըլլային « Հայկական Միութեան » հիմնադրութեան , այժմ այդ մարմինը՝ ուժեղ ու կազմակերպուած կարող էր ոչ միայն ուղղակի օգտակար ըլլալ , այլ եւ ստիպել իր գոյութեամբն իսկ՝ որ Դաշնակցականները « ազգային » յեղափոխական գործունէութենէ դուրս չեղէին եւ իջմիածինը Գարլ Մարքսի տուն չչլինէին : Հաւանական է որ Դաշնակցականներու ծայրայեղութիւնները այժմ պիտի մզն հասարակութեան պոպոն տարրերը՝ ուստահայ համայնքին հաւասարակշռութիւնը եւ կանոնաւոր յստալգիմութիւնը վերահաստատելու անհրաժեշտ եղող այդ մարմինը ամրակառոյց կանգնելու :

Մշակի Յուլիոս Չի թիւէն կ'իմանամ որ Պագուի այն խումբը որ ամիսներ առաջ մտադրութիւն յայտնած էր « Բագուի Հայկական Միութիւն » մը հիմնելու , այժմ արդէն հիմներ է զայն եւ կանոնադրութեան վաւերացումն արդէն ստացել է Բագուի ժամանակաւոր զենեւրալ-նահանգապետէն : Անա Միութեան ծրագրերը՝ ըստ իր կանոնադրութեան , զոր հրատարակած է Մշակը .

†

Միութեան նպատակն է

1) Բագուի նահանգի հայ ժողովրդի կուլտուրական եւ տնտեսական առաջադիմութեան զարկ տալու դիտաւորութեամբ, բացառապէս խաղաղ եւ օրինական միջոցներով, հիմնվում է սոյն ընկերութիւնը, որ կոչվում է Բագուի հայոց կուլտուրական միութիւն:

Նկատ. 1) Միութեան գործունէութեան ապարէզը գլխաւորապէս Բագուի նահանգն է, բայց ե՞՞տէ հնարաւորութիւն եղաւ, Միութիւնը իրաւունք ունի գործելու նաեւ Անդրկովկասի հարեւան նահանգներում:

Նկատ. 2) Միութեան կենտրոնն համարվում է Բագուն:

Նկատ. 3) Տնտեսական եւ կուլտուրական առաջադիմութեան գաղափարի տակ պէտք է հասկանալ՝

ա) Բանալ սկզբնական, հանրակրթական եւ մասնագիտական դպրոցներ եւ կանոնաւորել արդէն գոյութիւն ունեցողները, բանալ մանկական պարտէզներ, հոգ տանել ձրի, ընդհանուր գրագիտութիւն տարածելուն, կիրակնօրեայ դպրոցների, գրոցների, դասախօսութիւնների, հանրամատչելի կուրսերի, շարժական դպրոցների եւ սոյնաման լուսաւորութեան նպատող հիմնարկութիւնների համար: Ընդարձակել եւ կանոնաւորել գրադարանական գործը քաղաքներում, հիմնել մշտական եւ շարժական գրադարաններ եւ կուրսեր դաստիարակչութիւնների, դայտակների եւ ծծմայրերի համար:

բ Ընդարձակել եւ կանոնաւորել ինքնուրոյն եւ Թարգմանական հրատարակչական գործը: Գասագրքեր հրատարակել: Հիմնել լրագիրներ, ամսամթերքներ, որոնց միջոցով ընդհանր ցննել միութեան գաղափարը:

Շոգ տանել հայ լեզուն անարատ պահպանել եւ ծաղկեցնել: Կազմել եւ հրատարակել էնցիկլոպեդիական, ընդհանուր եւ մասնագիտական բառարաններ:

գ) Ընդարձակել եւ կանոնաւորել հայ բեմական գործը, կազմակերպել դրամատիքական կուրսեր, մշտական Թատրոնական խմբեր, ինքնուրոյն եւ Թարգմանական Թատրոնական երկերի գրադարաններ, կառուցանել Թատրոնական շէնքեր, նպաստել երիտասարդ ուժերի կատարելագործութեանը:

դ) Բարւոյն գիւղական հողային հարցերը (մեկօրացիա), կալուածատէրերի եւ գիւղացիների հողային անելուքին օժանդակել: Վերջիններիս արժան կրեդիտ բանալ: Հիմնել օրինակելի ֆերմաներ, փորձնական դաշտային աշխատանքներ: Միջնորդել գիւղացիների համար գիւղատնտեսական գործիքներ, կենդանիներ եւ հացահատիկներ առնել: Նրպատել գիւղական մեքերները ծախելուն, ամայի դաշտեր ոռոգելուն, կազմակերպել զրոյցներ, դասախօսութիւններ եւ այլն:

ե) Ուսումնասիրել հայկական գեղարուեստը, ժողովրդական երաժշտութիւնը, դիւցազներգութիւնը, հին ճարտարապետութիւնը եւ նրա բեկորները: Կազմել եւ հրատարակել նախնի ճարտարապետութեան, աւանդուածների, առակների եւ սուրբաւանդների ժողովրդական եւ եկեղեցական երգեցիկ խմբեր: Նրանց նպաստել հայ գրագէտներին, նկարիչներին, երաժիշտներին, դերասաններին եւ այլն:

զ) Շոգ տանել ժողովրդի ֆիզիքական կրթութեան, հիմնելով մարմնամարզական ընկերութիւններ, ազատ հրէեհաշէյ խմբեր, առողջապահիկ խաղեր, բժշկական օգնութիւն հասցնել ժողովրդին: Շոգ տանել առողջապահութեան եւ ֆելըշերական կուրսերի համար:

է) Հայկական ընծայիկ կեանքի յարուցած խնդիրներին յարակցել, մշակելով սկզբունքներ Միութեան մեծամասնութեան տեսակետով: Բնորոշել մեր դէպի հարեւան ազգերը ունենալիք յարաբերութիւնը: Ձեռնարկել ընտրողական ագիտացիայի, Բագուի հայ ժողովրդի կողմից ներկայացուցիչներ ուղարկելու պետական եւ հասարակական հիմնարկութիւնները:

Գաշնակցականներէն անոնք որ « ազգասէր » են իրականապէս, բնական պիտի դաննեն եւ գո՛ւ պիտի ըլլան տեսնելով այսպիսի մարմնոյ մը ստեղծումը: Միայնակ մնացած ու միանեման արթնալեռող կուսակցութիւն մը, ինչքան ալ ազնիւ, ձգտումներէ առաջնորդուած ըլլայ, անխուստիելի կերպով հակակշռութեան եւ վերհակողութեան մը պակասէն՝ դիւրսը կը կորսնցնէ եւ կը նետուի ծայրայեղութեանց մէջ:

Պ. Չարդարեան առաջինը պիտի ըլլայ, զստան եւ, ապիկա ըմբռնելու: Ատոր ապացոյցը տուաւ արդէն իսկ այն ազնիւ ընծայրով զոր բռնեց Փարիզի եւ Գահիրէի « Հայկական Միութիւն » ներուռն հաստատման հանդէպ, համակրութեամբ ողջունեց զանոնք, եւ իր մասնական քննադատութիւններն ալ անոնց ծրագրին մասին՝ ոչինչ ունէին չարեկամ: Պոսիոնի Գաշնակցական օրկան Հայրենիքն ալ կը թուի՝ այդ առթիւ՝ ողջմտութեան վերնագաստը բարձրացած ըլլալ: « Հայկական Միութիւններու » երեւման մասին անա ինչ որ կը գրէ Հայրենիքը (4 օգոստ.):

Այդ Միութիւնները, (Փարիզի, Բագուի եւ Գահիրէի) ընդհանուր առումով, առաջադրած են աշխատիլ հայ ցեղին գոյութիւնը պահպանելու, զարգացելու, անոր կոր մը օրինական ձամբաներով — բարով Թող գան: Սրտանց կը շնորհաւորենք անոնց երեւումը:

Ե՞՞մէ յեղափոխականը բարձրացուցած է կուլին դրօշը եւ Թշնամիին դէմ ելած է Հայուն գոյութիւնը գէնքով պաշտպանելու: Եստէ չէ որ չի հասկնար նաեւ կորեւորութիւնը անոնց, որոնք իրեն հեա չեն, բայց ետ մնալով պարապ չեն մնար, տուեք կը պահեն, վիրաւորները կը խնամեն, օրբեք եւ այրիները կը պատսպարեն, մանուկները կը կրթեն, մէկ խօսքով կը « պահպանեն » եղածը:

Աշխատանքի այդ բաժանումը շատոնց է որ իրագործուած ըլլալու էր յեր մէջ: Ինչ գործ ունի յեղափոխականը կրթաբարաց, որբախնամ, գրադարան եւ այլն հիմնելու եւ պահելու գործին մէջ: Եւ սակայն ո՞վ կրնայ

ուրանայ որ նորէն յեղափոխականներն են որ մեծ մասով այդ բոլոր պարտականութիւններու նիւթական ու բարոյական բեռնն տակ կըլած են՝ մինչեւ այսօր :

Փամանակն է որ մեր բարեկեցիկ դասակարգն ալ իր բաժինը բերէ հայ գոյութեան կուլին — եւ ե՞կէ այդ Միութիւնները պիտի յաջողին գէթ Հայութեան 'ցարգ անտարբեր ու անօգուտ այդ մասը լծել հանրային գործին — մեծ բեռ մը թեթեւցուցած պիտի ըլլան յեղափոխականներու ուսէն :

Պահպանողականներուն կազմակերպիլը չի կրնար վնասել յեղափոխական գործին . ընդհակառակը , յեղափոխականները պիտի կրնան ամփոփուիլ այն ատեն իրենց դրօշին շուրջը՝ աւելի ուժգնօրէն մղելու համար իրենց դատը :

Պահպանողականներուն համար, հայ կեանքի արդի կացութեան մէջ, հակայեղափոխական յայտագիր մը անհնարին է . այդպիսի փորձ մը անոնց կողմէն՝ իրենց «բայքայումին» միայն կրնայ առաջնորդել . միւս կողմէ «փութացնելով» միաձոյլ միաբանութիւնը յեղափոխական բանակին :

Մենք կ'ողջունենք հայ պահպանողականներուն երեւումը իբրեւ նոր երեւոյթը հայ ցեղին կենսունակութեանը :

Երանի՛ թէ այս ողջմտութեան հովը ֆիլիպէէն ու Պոսթոնէն յաջողի թեւել մինչեւ Կովկաս եւ այնտեղի Դաշնակցական շրջանակներուն մէջ ալ տարածուիլ , վերջ քնել հոն փրօւող խառնիճաղանձ ու սիրթթափորական ձրգտուններուն որ մերթ մինչեւ մարդասպանութիւն յառաջ կ'երթան կոր(1) , դարձնել Դաշնակցութիւնը իր բուն նպատակին , վտարել անկից «հակադարձ» ֆանտափիկոսութիւնը ընկերվարական աղանդամոլութիւնը, զայն ընել գործիք մը յստակ եւ զօրեղ՝ «հայկական դատին» եւ միայն անոր նոյն իրում . « Հայկական Միութիւն » ներուն զիրն է ընել մնացեալը . եւ ի՞նչ փոյթ որ այդ միութիւնները կոչուին « պահպանողական » . այս պահուս « պահպանողական » ըլլալ՝ Հայու մը համար՝ պէտք է նշանակէ (ինչպէս Հայրենիքն ալ կ'ըսէ) պահպանել ազգին գոյութիւնը , եւ « յեղափոխական » քանդել հայ ազգին վրայ ծանրացող թուրք բռնապետութեան լուծը . երկու բաները նոյն նպատակին ձգտող երկու զուգահեռական եւ լրացուցիչ գործունէութիւններ կը յատկանշեն :

Անահիթի վերջին թիւին մէջ՝ քանի մը տողով փափաք կը յայտնէի որ Փարիզի , Գա-

(1) Այս վերջին հ—ն ամուսնի մէջ , Դաշնակցականները (10—20) Հնչագեան են մորթած Կովկաս ու Պարսկաստան (որոնց մէջ նաև՝ Պալիցիի Թերթրիսի) :

հրէի եւ Բագուի Հայկական Միութիւնները միասին իրարու կամ գէթ գործակցին : Եզրպատու Ազատ Բեւը այդ տողերու մէջ կը տեսնէ անօրինակ հակասութիւն մը , եւ անկարող կը զգայ ինքզինքը հասկնալու թէ « ի՞նչպէս երկու տրամագծօրէն հակասակ ընկերութիւններ կրնան միասնայ կամ գործակցիլ » (1) . Ինծի վերագրուած այդ հակասութիւնը բոլորովին երեւակայական է . Գահիրէի Հայկ. Բարեգ. Ընդհ. Միութեան կանոնադրին մէջ երեւցող միապետական , ամիրայական ողին նկատելու համար Ազատ Բեւին չեմ սպասած , բայց կանոնադրութեան մը սառին վրայ հիմնուելով ամբողջ ձեռնարկ մը չեմ դատապարտեր ես . Հնչակեանները Տաճկաստանի մէջ տարիներով « ազգասիրական » գործունէութիւն մը ունեցած են , հակառակ որ իրենց կանոնադրութիւնը « ընկերվարական » սկզբունքներու վրայ հիմնուած էր : Գահիրէի Հայկ. Բարեգ. Միութիւնն ու Փարիզի Հայկական Միութիւնը երբեք « արամագծօրէն հակասակ » ընկերութիւններ չեն , երկուքն ալ միեւնոյն նպատակն ունին , Հայ ազգին նիւթական ու բարոյական զօրացումին նպատակը . — Գահիրէի Միութիւնը աւելի սեղմ ու սահմանափակ ծրագրով (2) , Փարիզի Միութիւնը՝ աւելի բազմատարր ծրագրով :

Դառնալով Հայկ. Միութիւններուն միացման կամ գործակցութեան հարցին , ես զայդ անձնապէս ցանկալի եւ կարելի կը նկատեմ , եւ ինձմէ առաջ՝ արդէն Պ. Զարդարեան միւսնոյն յանկութիւնը յայտնած էր Ռազմիկին մէջ . Այժմ ինքնուրոյն կազմով գոյութիւն ստանալէ եւ առանձին գործունէութիւն մը սկսելէ յետոյ , անմիջական միացումը անկարելի է . բայց գործակցութիւնը շատ կարելի . Հայկ. Միութիւններ , կարող են իրարու հետ մշտական յարարերութեան մէջ ըլլալ , խորհրդակցիլ իրար-

(1) Միևնոյն Թերթի մէջ կը գտնեմ « Ամատունի » ի յօդուած մը , որով աւելորդ կը նկատեմ զբաղիլ . այդ յօդուածը յստակօրէն կ'ապացուցանէ Թէ այդ պարոնին մտաւոր պնդութիւնը կը հուսատարի իր բարոյական փորհարումեանը :

(2) Գահիրէի Հայկ. Բարեգ. Ընդհ. Միութեան նպատակն է՝ « Արեւելքի Հայ ժողովրդեան մտաւոր և բարոյական զարգացմանը նպատակը , անոնց նիւթական կացութիւնը բարեբեւութեամբ օժանդակել և այս արդիւնքը յառաջ բերող ու է հրատարակութիւնը քաջալերել » :

րու հետ էական հարցերու մասին, օգնել իրարու ի հարկին, տեսակ մը աշխատութեան բաժանում կատարել մէջերնին եւ համերաշխօրէն գործել: Իսկ, 2—3 տարի յետոյ, կարելի է ընդհանուր ժողով մը գումարել, որուն մասնակցին բոլոր Հայկ. Միութիւններուն պատգամաւորները, եւ ուր միացման խնդիրը լրիւ քննութեան առնուի կամ գործակցութեան պայմաններն ու ձեւը որոշապէս կանոնադրուին:

Ասիկա իմ անձնական ցանկութիւնս է, — ինչպէս՝ միեւնոյն ատեն՝ իմ նոյնքան բուն ու անկեղծ ցանկութիւնս է տեսնել՝ Հայ յեղափոխական կուսակցութեանց « ազգասէր » տարրերը միացած, կամ համերաշխ գործունէութեան մը համար եզրայրաբար համաձայնած, իսկ մեր սօցիալիստները զատուած, ուրոյն ու զուտ բանւորական կուսակցութեան մը մէջ ամփոփուած: Հայ յեղափոխութեան զօրացումը՝ յեղափոխական բանակին մէջ տիրող պատակտումին ու խամառաշիթութեան բարձունէն կախուած է: Ահա՛ անհրաժեշտ եւ ստիպողական գործ մը, որ կրնայ մէկ ամսուան մէջ կատարուած իրողութիւն մը զանաւ, եթէ կարգ մը ստորագրուի ինչպէս կ'ԱՄԵՆԱՆ:

Քաղաքական ընդհանուր կացութիւնը կը շարունակէ խամառաշիթութեան մէջ ծփոյ. բայց այդ քառսին մէջ մեծ բաներ կը պատրաստուին, ու կը հասունանան. միջազգային ամենախոշոր հարցիւրը դէպ ի վերջնական լուծում մը կը վազեն գահալէժ:

Չարը լուծեց Տուման, որովհետեւ ան չեզու հլու Տուման զոր կը ցանկար կառավարութիւնը: Լուծելու փափաքը շատոնց ի վեր կար կառավարութեան մօտ, բայց Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի կառավարութեանց անդումը Տումանին պահպանման համար, եւ Տումանին տիրական տարրին՝ « Քատէ » կուսակցութեան՝ այնքան խոհեմ որքան կորովի ընթացքը, արգելք եղան այդ փափաքին իրագործման: Կառավարութիւնը օգտուեցաւ վերջ ի վերջոյ այն պատուակէն զոր Տուման՝ դժբաղդարար՝ տուաւ ազգին ուղղիւ ու կառավարութիւնը իր պակար ու երկրին դէմ դաւաճան ամբաստանող « մանիֆէստ » մը արձակելու որոշմամբ. այդ

արարքը աւելի յեղափոխական էր քան խորհրդարանական. այդ ընելէ յետոյ՝ արդէն Տումանին անդամներն իսկ պարտաւոր էին ձգել Տուման, յեղափոխութեան գլուխն անցնել. « Քատէ » ներք զգացին գործուած սխալը, փութացին « մանիֆէստ » ին ձեւը փոխել, մեղմացնել, պարզ քննադատութեան երևոյթը տալ անոր. այդ ալ սկարութեան նշան մըն էր՝ ծայրայեղ յանդգնութենէ մը յետոյ. կառավարութիւնը օգտուեցաւ թաքթիքի այդ կրկին սխալէն եւ լուծեց Տուման՝ իբրև օրինազանց մարմին մը: Բայց Տումանին լուծման միակ պատճառն այդ չէ եղած. մութին մէջ անցած են կարևոր իրողութիւններ որ յանգած են այդ որոշման: Տումանի լուծումէն առաջ՝ անլիո-սուս բանակցութիւնները, Ֆրանսայի միջնորդութեամբ եւ համաձայնութեամբ, շատ լաւ ընթացքի մէջ էին. միջազգային շատ մը հարցերու հա՛ Արեւելեան հարցը կը գրաւէր այդ բանակցութեանց մէջ ամենակարևոր տեղը. (գլխաւորապէս Մակեդոնիոյ խնդիր, Պոսոյ խնդիր, Արաբիոյ խնդիր, Պարսից ծոցի խնդիր եւ Պաղատի երկաթուղիի խնդիր): Ռուս կառավարութիւնը մեծ դիրութիւն ցոյց կուտար համաձայնելու: Վիլհելմ սաստիկ դժգոհ էր իրերու այդ ընթացքէն, ուր ամենաէական հարցեր կը լուծուէին՝ առանց իր հաւանութեան. անգլիական նաւատորմին այցը սուսական նաւահանգիստներուն՝ անլիո-սուս համաձայնութեան պատկանն ակնկրեւ նշանը պիտի ըլլար. Վիլհելմ փութաց իր բոլոր ազդեցութիւնը բանեցնել մեծ-գութերու խմբակին վրայ, որոնք արդէն իսկ առիթ կը փնտռէին իրենց համար վտանգաւոր թուող Տուման փակելու, եւ Տումանի « մանիֆէստ » ին հարցն ալ ճիշդ վրայ գալով՝ մեծ-գութերը բռնադատեցին Չարը լուծել Տուման: Անգլիա իմանալով որ Տուման պիտի լուծուէր, որոշեց յեաւաճակ նաւատորմին այցը, որովհետեւ Անգլիա, ինչպէս եւ Ֆրանսա, Արեւելքի հարցերուն մասին Ռուսիոյ հետ բանակցութիւնները շարունակելու համար, պայման զբաժ են սահմանադրական ընթիւմին պահպանումը. բանակցութիւնները ընդհատուեցան(1):

(1) Այս տեղեկութիւնները ինձի հաղորդուած են իրազեկ եւրոպացի անձնաւորութեան մը կողմէ:

Իր կարճատե գոյութեան մէջ, այդ Տու-
ման կատարեց զեր մը պատուաւոր ու օգտա-
կար, մէկ կողմէն ունենալով ծայրայեղներ որ
ամէն յան մէկ օրուան մէջ կը պահանջէին իր-
մէ, եւ միւս կողմէ՝ կառավարութիւնը որ ու-
չինչ կուտար, Տուման հրաշք չէր կրնար գոր-
ծել անշուշտ. բայց ան արիարար պաշտպանեց՝
ընդդէմ կառավարութեան՝ ժողովրդեան իրա-
ւունքները, պահանջեց ինչ որ անհրաժեշտ է
եւ անհիշականօրէն գործադրելի, խայտառակեց
կառավարութիւնը եւ անոր խարդախութիւնն
ու սկարութիւնը բացայայտ երեւան հանեց,
ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհին յարգանքն ու
հիացումը գրաւեց՝ ապացուցանելով թէ ուս
ժողովուրդը լիովին ունի բոլոր ուժերը սահ-
մանադրական երկիր մը ըլլալու համար, եւ
պիտի յաղթանակէր անշուշտ («քատէ» ներով
նախարարութիւն մը կազմելու գաղտնիքը մտ
էր իրականանալու) երբ Վիլհելմի եւ մեծ-գուք-
սերուն գաւը ջախջախեց զայն: Չախջախումը
ժամանակաւոր է: Պարզ միջնարար մը ուս
վերածնութեան տուամին մէջ: Միջնարար մը որ
յեցուն պիտի ըլլայ արեւնով, աղէտներով, մը-
թութեամբ, բայց որ պիտի յանգի զարձեւալ,
անխուսափելիօրէն, ազատականութեան յաղ-
թանակին: Կառավարութիւնը ստիպուած է նո-
րէն գումարել Տուման. եւ յառաջիկայ Տուման
պիտի պարունակէ թերեւս աւելի մեծ թուով
ծայրայեղներ, ու միշտ՝ «քատէ» ներու տի-
րական տարրը, որ վերջ ի վերջոյ կառավա-
րութեան դուրս պիտի անցնի, եւ պիտի կառու-
ցանէ նոր Ռուսիան:

Ապասելով ասոր, էստուարգ թագաւորը
գնաց տեսակցիլ Վիլհելմին հետ: Անգլիացիք
ամենէն գործնական ժողովուրդն են աշխարհիս:
Ուղեղէ յետոյ գործերնին առանց Գերմանիոյ
կարգապետի, երբ կը տեսնեն որ Վիլհելմ բաւա-
կան տժեղ է արգելք ըլլալու համար, կ'երթան
Վիլհելմին կը մտանում, անոր հետ ալ համա-
ձայնելու: Գրոնպերկի հանգիպումը պարզ քա-
ղաքավարական տեսակցութեանէ մը աւելին ե-
ղ ծ է: Երկու վեհապետները, ինչպէս եւ Գեր-
մանիոյ արտաքին գործոց նախարարը եւ Պեր-
լինի անգլիական գեսպանը, երկարօրէն խօ-
սակցած են. — եւ իրենց խօսակցութեան զը-
խաւոր հիւստ կազմած է Արեւելքի հարցը, եւ

Պաղտատի երկաթուղիին խնդիրը մասնաւորա-
պէս: Գերմանիա կ'ուզէ իր Պաղտատի երկա-
թուղիի ծրագիրը ի կատար հանել. միայնակ՝
զայն աւարտելու չափ դրամ չի կրնար գտնել,
պէտք ունի անգլիական եւ ֆրանսական զրա-
մական աջակցութեան. սակեց զատ՝ Անգլիոյ,
Ռուսիոյ եւ Ֆրանսայի դիւանագիտութեանց
հասանութիւնը անհրաժեշտ է ծրագրին ամբող-
ջական իրականացման համար: Յարգ, Անգլիա,
Ռուսիա եւ Ֆրանսա հակառակած էին, կամ
առաջարկած էին պայմաններ զոր Գերմանիա
չէր ընդունած: Հաւանական կը կարծուի որ
Գրոնպերկի մէջ անգլո-գերման համաձայնու-
թեան մը հիմը գրուած ըլլայ. այդ համաձայնու-
թեանէն յետոյ Ռուսիոյ եւ Ֆրանսայի հետ հա-
մաձայնութիւնը աւելի դիւրին է. — Ռուսիա
այժմ սկար ըլլալով եւ Ֆրանսա արդէն իսկ
Անգլիոյ հետ համաձայնած: Հաւանական է որ
Պաղտատի երկաթուղոյն հարցին հետ՝ Մակե-
դոնական խնդիրն ալ վէճի գրուած ըլլայ Գրոն-
պերկի մէջ, իսկ հայկական հարցը հաւանական
չէ որ նկատի առնուած ըլլայ. Հայկական հարցը
(այսինքն վեց նահանգներուն հարցը) առ այժմ
Եւրոպայի աչքին՝ մեծ Հայաստանէն անցնելով
Պաղտատի երկաթուղիին կցուելիք երկաթու-
ղիին հարցն է միայն. եւ այդ գիծն ալ Ռուսիոյ
տրուած ըլլալով ամենուն հաւանութեամբ, այդ
հարցը գրեթէ լուծուած կը նկատուի հիմակու-
հիմայ. աւելին ուզելու կամ ընելու մտածող
չեմ կարծեր որ ըլլայ այս պահուս Եւրոպայի
մէջ: Այն անձնաւորութիւնը, որ ինծի հազոր-
դեց տեղեկութիւնները զոր վերեւ յիշելի, սա
պատասխանոր տուաւ ինծի երբ հարցուցի իրեն
թէ Արեւելքի վերաբերեալ միջազգային այս
բանակցութեանց մէջ՝ Հայաստանի հարցը նկա-
տողութեան առնուած էր. «Այժմ, մեծ խնդիրը
Պաղտատի երկաթուղիինն է. երբ այդ մասին
ընդհանուր համաձայնութիւն ըլլայ եւ երկա-
թուղին շինուի իր ամբողջութեամբ, Հայերն
են որ անկէց ամենէն աւելի պիտի օգտուին.
Եւրոպական վաճառականութեան ամենէն ու-
ժեղ ու ճոխ ուղեգիծներէն մին պիտի ըլլայ
ան, պիտի անցնի Փոքր-Հայքէն եւ Կիլիկիա-
յէն, ու Հայերն են որ եւրոպական առեւտու-
րին լաւագոյն միջնորդները պիտի ըլլան այդ
երկիրներուն մէջ. ու շատ աւելի շահեր ունե-

նալով հոն, Եւրոպան աւելի ուշադրութեամբ եւ կորովով պիտի հսկէ երկրին մէջ կարգ ու արդարութիւն հաստատելու, եւ աւելի պիտի պաշտպանէ Հայերը որոնց պէտք ունի: Առ այժմ, աւելին կարելի չէ յուսալ: Մեծ Հայաստանի հարցը այժմ հնար չկայ լուծելու: Նախ՝ Մակեդոնիոյ հարցը պէտք է լուծուի:» Ասիկա ըսողը անկեղծ հայասէր մըն է . . . :

Այս խօսքերով պարզուած հեռապատկերը անախորժ չէ, բայց ոչինչ ունի մեզ խանդավառող: Պաղտատի երկաթուղիին կառուցումը կրնայ երկրին մէջ հանդատութիւն, բարօրութիւն, ապահովութիւն, կարգ հաստատուելուն նպաստել, եւ հայ բնակչութեանց ալ նիւթական եւ մտաւոր վերականգման օգնել որոշ չափով մը: Բայց մեր ազգային իտէալին լիակատար գոհացում չի տար. ազգին կացութիւնը կը մնայ միշտ անորոշ, թուրքին եւ Եւրոպացւոյն քմահաճոյքէն կախուած: Թէ ի՞նչ ձեռով ձեռով պիտի լուծուի Մեծ Հայաստանի հարցը եւ ե՞րբ, ոչ ոք կարող է գուշակել. յայտնի է որ Ռուսիոյ պիտի յանձնուի մեծագոյն դերը այդ լուծման մէջ. բայց ի՞նչ ձեռով, ուսուկան գրասփում, կամ պարզապէս ուսուսական վերին պաշտպանութիւն մը իր երկաթուղիին ապահովութեանը հսկելու պատրուակով, — չենք գիտեր: Սա յայտնի է որ՝ ցորքան Ռուսիոյ ներքին վերանորոգման հարցը վերջնական հաստատուն լուծման մը չյանդի եւ երկիրը բնականոն կանքով մը վերստին ապրիլ չսկսի, թրքական Հայաստանի խնդիրը լուրջ նկատողութեան չբխտի անուռի Եւրոպայի կողմէն, որովհետեւ Ռուսն ի վիճակի չէ անով վճարականորէն դրադելու, իսկ Եւրոպայի ո եւ է տէրութիւն մտքէն իսկ չ'անցըներ զայն առանց Ռուսին լուծելու: Միւս կողմէն Պաղտատի երկաթուղիին մէկ ճիւղին (Տաւրոսէն վար մինչեւ Ալեքսանդրէթ) երկարուած եւ ատով Գերմանիոյ մտաւոր ապագայի մը մէջ տիրապետութեան սարածուած այդ կողմերը, մտածել տուող, վրդովեցուցիչ ու մեզ արատալու ստիպող հանդամանք մըն է:

Այս ամենուն վրայ կուգայ աւելնալ Սուլթանին մտաւառու մահուան հարցը: Այս անգամ, ա՛լ լրջօրէն կրնանք հաւատալ այդ մտաւառութեանը: Քանակը մըն է Սուլթանին

ուսնեցած հիւանդութիւնը, շատ յառաջացած (Տր. Պերկման վերաբուժական գործողութիւն մը այլ եւս անհնար նկատած է՝ նոյն իսկ եթէ Սուլթանը հաւանի). շատ մօտէն անկեղծութիւն ունեցող անձեր կը հաւատեն որ Հրէչին կեանքը առ առաւելն մինչեւ տարի մը կրնայ աւելի: Գերմանիա ցարդ կ'ուզէր Համիտին իբր յաջորդ Պիւրհան-էա-Տինը գնել գահուն վրայ՝ ինչ որ Համիտին ալ բաղձանքն է, եւ ինչ որ պահպանուած պիտի ըլլար Երւտրդի արդի աւագակախումքին եւ շարունակութիւնը Համիտի քաղաքականութեան. բայց Անգլիա եւ Պրանսո, ինչպէս եւ թուրք ժողովուրդը, եւ թուրք օրէնքը, Բէշատի կողմն են: Այժմ, եթէ Գերմանիա համաձայնութեան եկած է Անգլիոյ եւ Պրանսոյի հետ, հաւանական է է որ Պիւրհանէտինի գահակալութիւնը ջուրն ինչայ, եւ Բէշատը բարձրանայ գահ: Բէշատ խոստացած է երիտասարդ թուրքերուն՝ Սահմանադրութիւնը վերահաստատել, ի՞նչքան ամուր ու ի՞նչքան անկեղծ պիտի ըլլայ այդ վերահաստատուած սահմանադրութիւնը, որ զարձեւալ շնորհուած բան մը պիտի ըլլայ եւ ոչ թէ ժողովուրդին կամքովն եւ ուժովը հիմնուած: (Ի՞նչ տարբերութիւն Պարսիկներուն եւ թուրքերուն միջեւ. քաղաքականապէս շատ աւելի տկար ըլլալով հանդերձ քան թուրքը, պարսիկ ժողովուրդը ահա այս օրերս իսկ արիարար ուղի կ'առնէ, սահմանադրութիւն պահանջեց ու խլեց զայն, սրով եւ պիտի գիտնայ զայն պահպանել եւ ընդլայնել հետզհետէ, մինչդեռ թուրք ազատականները բերանարաց Համիտի մահուանը կը սպասեն իրենց Սահմանադրութիւնը վերահաստատուած տեսելու համար. . .): Ինչ ալ ըլլայ, մենք պէտք է պատրաստուինք այդ պատահականութեան հանդէպ մեր բանելիք դիրքին:

Թուրք ժողովուրդը կարգապահ, իր տէրերուն հըռ հնազանդող տարր մըն է. եթէ եւրոպական տէրութիւններէն ոմանք աջակցին Սուլթան Բէշատին եւ թուրք ազատականներուն, թերեւս յարաբերական վերանորոգութեան շրջան մը բացուի Օսմանեան պետութեան համար: Բայց մենք թուրք չենք, Հայ ենք. ի՞նչ պիտի շահինք՝ իբր Հայ «ազգ» այդ բեժիմի փոփոխութիւնէն քրօ Արմենիայի վեր-

ջին թիւին մէջ հրատարակած իր պատուական մէկ յօդուածով, գնահատելէ յետոյ իշխան Սապահեանի առ Լորտ Կրէյ ուղղած նոր մէկ նամակը՝ համալրամականութիւնը պախարակող, Գիյեար « վաղուան կառավարութեան գլուխն անցնելիք մարդոց » կը յիշեցնէ 1901ին Փարիզ գումարուած օսմանցի ազատականներու Համաժողովին մէջ Հայ պատուիրակներուն ըրած որոշ յայտարարութիւնը, եւ կը հարցնէ թէ՛ ի՞նչ պիտի ըլլայ վաղուան կառավարութեան զիրքը Հայոց ներկայացուցած պահանջներուն հանդէպ: Վաղուան կառավարութիւնը պիտի ըմբռնէ՞ թէ թուրքիոյ շահն իսկ կը պահանջէ լիակատար գոհացում տալ Հայոց՝ անցեալը դարձանելու, իր գոյութեանն իսկ անհրաժեշտ եղող տարր մը իրեն բարեկամ դարձնելու եւ Ռուսիոյ յառաջխաղացութեան ո եւ է պատրուակ չձգելու համար: եւ եթէ նոյն իսկ ըմբռնէ, քաջութիւնը պիտի ունենայ՝ այդ որոշումը թուրք մարտանդ մեծամասնութեան ընդունել տալու, Հարցումներ, որոնց հաստատական պատասխան մը տալ դժուար է, նոյն իսկ անկարելի՝ ծանօթ ըլլալով թուրք մտայնութիւնը. բայց մենք պէտք է պատրաստ ըլլանք ամէն բանի. ամէն կարգի պատահականութեանց հանդէպ մեր բռնելիք ընթացքը պէտք է որոշած ըլլանք:

Կացութիւնը շատ յուսատու կողմեր ունի, բայց բարդ է մեծապէս, աւելի բարդ քան երբեք: Ի՞նչ պէտք է ընէ հայ ժողովուրդը: Ի՞նչ պիտի ընեն մանաւանդ հայ յեղափոխականները: Բոպէն կը պահանջէ կորովի գործունէութիւն՝ անխառն ազգասիրական զբաղման վրայ հիմնուած, բազմաձև ու ճարպիկ ծրագրով, որ բնութիւն ունենայ ներկայ պայմաններէն մեծագոյն օգուտը հանելու Հայ ազգին իսկապէս իրականացմանը համար: Վերջին առիթն է թերևս որ կը ներկայանայ Պաղատաի երկաթուղիին հարցին եւրոպական ընդհանուր համաձայնութեամբ լուծուելէն ու երկաթուղին ամբողջապէս կառուցուելէն յետոյ՝ ա՛լ անհունապէս աւելի դժուար կ'ըլլայ գործը մեզի համար: Աւելի որոշ խօսիլ այս մասին անպատեհ կը համարիմ: Անհրաժեշտ կը նկատեմ որ մեր յեղափոխական

կուսակցութեանց « ազգասէր » տարրերը լրջօրէն խորհրդակցին, ներկայ ժամուն մեր դէմ ցցուող ամենակարեւոր հարցերուն մասին յստակ ու գործնական որոշումներ սան եւ պատրաստեն հայ « ազգասէր » յեղափոխականներու ընդհանուր համերայն գործունէութեան մը ծրագիրը:

6 Սեպտ. 1906 Ա. ՉՊԱՆԵԱՆ

Յ. Գ. — Այս յօդուածը աւարտելէս յետոյ, յայտնուեցան կարգ մը իրողութիւններ որոնք մօտիկ կապ ունին յօդուածիս ինչ ինչ կէտերուն հետ եւ որոնց վրայ բառ մը ըսել հարկաւոր կը համարիմ:

Կեղծական ժողովն արդէն սկսած է իր նիստերն էջմիածնայ մէջ. Ոչինչ կարելի է երեւակայել աւելի կատակերգական եւ աւելի սգեղ: Պատգամաւորներուն 9/10 ր Դաշնակցական են. ուրեմն Դաշնակցական ժողով է այս, եւ ոչ ազգային: Եթէ Դաշնակցականները կ'ուզէին ժողով մ'ընել առասանայոց հանրային հարցերու վարչութեան մէջ իրենց մասնակցութեան ուղեգիծը պատրաստելու համար, այլ իրենց իրաւունքն էր. բայց ատոր համար պ'տք չկար էջմիածին երթալու: Այս ժողովը կ'ուզէ « ազգային » հանգամանք տալ իրեն, եւ « կուսակցական » է. իր վճիռները չեն կրնար ամբողջ ազգին, նոյն իսկ ամբողջ առասանայոց համար հեղինակութիւն կազմել: Ինչ որ ամենէն սըղեղն է այդ դէպքին մէջ, տեսնելն է այդ բոլոր անհաւատ, կրօնատեսաց, սօցիալիսթ պարտնները որ կերթան հայ հաւատացեալներուն սրբավայրին մէջ՝ հայ եկեղեցիէն դէմ հայհոյել, հայ կղերը նախատել եւ իրաւազրկել: Այլի խմբագիրներէն շատ առաջ՝ ես զադրած եմ կրօնական տոկմերուն հաւատալէ. ոչ մէկ կրօնք ունիմ ըսել ի վեղեցկութեան կրօնքէն. բայց եւ կրբէք չեմ զադրած գնահատել « բանաստեղծութիւնը » կրօնական յղացումներուն, եւ կրբէք իմաստակութիւնը չեմ կրնար ունենալ մարդ մը վեասակար նկատելու՝ պարզապէս որովհետեւ կրօնական է: Չեմ հանդուրժիր որ կղերը բանապետօրէն տիրապետէ ազգի մը հանրային կեանքին մէջ, բայց եւ մեր մէջ՝ չեմ տեսած որ հայ կղերը ժողովրդին վրայ ճշնշող ազդեցութիւն մը ունենայ. մեր մէջ՝ կղերը, այժմ, ժողովրդէն կախում ունի, չի տիր

րեր ժողովրդին վրայ : Կ'ըմբռնեմ որ ոուսահայ հասարակութիւնը ձգտի կալուածներու մատակարարութիւնը , զպրոցներու վարչութիւնը միմիայն կղերին ձեռքը չթողուլ , բայց չեմ հասկնար որ այդ բոլորն ամբողջապէս ուզէ խլել կղերին ձեռքէն՝ այնպիսի բոպէի մը երբ իրաւաբանօրէն անոնք Հայ Եկեղեցւոյն (այսինքն ամբողջ Հայութեան՝ կղերական եւ աշխարհական) կը պատկանին , եւ ոչ լոկ՝ աշխարհական Հայութեան (այս բոլորը Պ. Սամսոն Յարութիւնեան շատ լաւ բացատրած է իր ճառին մէջ) : Ամէն պարագայի մէջ , ես անկարող պիտի զգայի զիս՝ կղերին տանը մէջ երթալ կղերը քարկոծելու . այնպիսի կոպտութիւն մը կայ այդ ընթացքին մէջ որ կ'ապշիտ թէ ինչպէս Ահարոնեանի պէս զգայուն գրագէտ մը չէ նկատած ցարգ : Արդէն՝ ամբողջ այս վերջին տարուան մէջ Ահարոնեանի դիրքն ինծի անհասկանալի կը թուի . Ահարոնեան այն գրագէտն է որ մենք կը սիրենք , որովհետեւ դիտցաւ՝ այս ներկայ եղբւրական շրջանին մէջ՝ Հայուն ցաւը երգել ըսքանչելապէս , — Հայուն յաւը , ամբողջ Հայութեան , եւ ոչ թէ հայ բանօրինը միայն : Իր խառնուածքն , իր գրականութիւնը , իր զգայնութիւնը ոչ մէկ կապ ունին ընկերվարականութեան հետ . Արքովեանի , Նալբանդեանի , Բաֆֆիի շարունակողն է ինքը , « ազգասէր » գրագէտն է . ինչպէս կը հանդուրժէ որ իր անունով հրատարակուած թերթ մը ազգային դատը տանի թողել ընկերվարականութեան մէջ . Ինչպէս յանձն կ'առնէ մեղսակցիլ այդ խառնափընթոր ու երկակենցաղ գործունէութեան Ծառցաւալի կը գտնեմ որ կրցած չըլլայ եւ կեցնել իր ընկերները այս սխալ քայլէն : Ծառցաւալի է մանաւանդ որ իր ընկերները չարաչար գործածելով Հայրիկին ժողովրդասիրութիւնը եւ ազատամտութիւնը , անոր տուած կոնդակին հանդէպ ցոյց տուած ըլլան այդքան տմարդի ընթացք որ նոյն ինքն Հայրիկը նեղ ու սխալ դրութեան մը մէջ կը դնէ :

Դառնալով Դաշնակցութեան , ցոյց տալու համար թէ իր բռնած դիրքը ո՛րքան նախասական է նոյն իսկ իր երէկուան գործունէութեան հետ , պիտի յիշեմ որ երկու տալէ առաջ , եւրոպայի վեհապետներուն Հայոց հարցը ներկայացնելու համար Դաշնակցութիւնը պատգամա-

ւոր ընտրեց երկու եկեղեցական , ու հիմայ միեւնոյն Դաշնակցութիւնն է որ կ'ուզէ ազգային գործունէութենէն բոլորովին վտարել եկեղեցականները ... Դաշնակցութեան կովկասեան վարիչները հասարակչութիւննին կորսնցուցած կը թուին՝ իրենց ձեռք ձգած մեծ դժութենէն զինովցած . իրենց ձգտումն է ոուսյեղափոխականներուն քով աւելի յատուցակալ եւ ազատամիտ երեւալ . մրցումի խնդիր . բայց մեր ողորմելի ազգին ահա որ վիճակին հանդէպ՝ այդ sportը առնուողն անհարկի է : Կը կրկնեմ ինչ որ բսի անցեալ յօղուածովս . կա՛մ Դաշնակցութիւնը պէտք է դառնայ զուտ ազգասիրական մարմին մը , կամ պէտք է յայտնապէս ընկերվարական կուսակցութիւն հոչակէ ինքզինքը եւ ձեռք քաշէ ազգային հարցէն : Դաշնակցութեան վարիչները պէտք է վերջապէս ըմբռնեն թէ ընկերվարականութիւնը ոչ միայն կապ չունի Հայոց ազգային դատին հետ , այլ կը վնասէ անոր :

Ահա նշանակալից իրողութիւն մը , զոր կը հրատարակէ Պոսթընի Հայրեմիիք .

« Պաքու , Մանթաշեանի գործարանի հայ բանօրինները երաժշտական խումբ կը կազմեն եւ յատուկ երաժիշտ կը վարձեն : Եղուարին անունը կ'որոշեն դնել « Առաջին հայ բանուորակուն երաժշտական խումբ » . բայց ռամկակովարական-ընկերվարականները կը բողոքեն , « հայ » բառը հասնել պահանջելով . չեն յաջողիր , եւ իրենք դուրս կ'ելլեն » : Կարելի է երեւակայել աւելի վատ արարածներ քան այդ լղրճուկները , որ չեն ուզեր Հայ կոչուել : Այդ վիժուկները ո՛րտեղէն ինկեր են այս աշխարհը : Մայր մը չե՛ն ունեցեր որ Հայու օրօրն երգած ըլլայ իրենց : Գիտեմ որ Դաշնակցական չեն տանք , եւ թէ դաշնակցական-ընկերվարականները գեռ մինչեւ հոտ չեն գացած . բայց Դաշնակցութիւնը թող գիտնան թէ՛ այդ ընթացքով եթէ շարունակեն՝ օր մը իրենց կուսակցութեան բանօրններն ալ կրնան այդ մասինութեան հասնիլ . զառիթափը արագ է . ընկերվարականութիւնը՝ ազգասիրութիւնը ջնջող կամ գէթ գայն տրկարացող վարդապետութիւն մըն է . արդ , մենք՝ Հայերս՝ այս պահուս կը գտնուինք այնպիսի բացառիկ կացութեան մէջ , որ իրաւունք չունինք ազգասիրութիւնը տկարայնող ո եւ է

տարրի տարածումը քաջալերելու մեր մէջ, Իրաւ է թէ պէտք է աւելցնել որ այդ Պաքուի ցուցանքներուն ընթացքը՝ ուրիշ ո եւ է ազգի ընկերվարականներուն՝ նոյն իսկ ամենէն մոլեռանդներուն՝ մօտ, կարելի չպիտի ըլլար անանի . այդ ընթացքը՝ զոր իրենք գերազոյն ազատամտութիւն կը կարծեն, գծուծ նայասեցողքիւն է պարզապէս, ստիպական հոգեբանութեան ապացոյց մըն է :

Եւ ահա ուրիշ իրողութիւն մը զոր տարօրինակ զուգարիպութեամբ մը Հայրենիքը վերոյիշեալ լուրէն անմիջապէս վերջը կը հրատարակէ. « Փօթիի մէջ Վրացի ընկերվարականները օգտուելով իրենց զիրքէն, կը ճնշեն հայ բանւորները, գործադուլերու ատեն անոնց բաժին ինկած գումարները կ'իւրացնեն, եւ կը ջանան հայ բանւորները հեռացնել ու Վրացի աննիւ անոնց տեղ » : Մինչդեռ Վրացոց ընկերվարականներն անգամ կը վարուին ազգասիրութեամբ, եւ այն ալ ծայրայեղութեան տարուած — մեր ընկերվարականները Հայ իսկ կոչուել չեն ուզեր, իսկ ազգային դատին լուծման համար ստեղծուած Դաշնակցութիւնը ընկերվարական կը դառնայ, եւ փոխանակ թուրքին բռնապետութեան դէմ մեր բոլոր ուժերը միացնելու, հայ բանւորին ու հայ քափթալիսութին, հայ աշխարհականին ու հայ կղերականին միջեւ պայքար կը բանայ . . . Անդրանիկներու եւ Զարդարեաններու պէս անխառնօրէն ազգասէր Դաշնակցականներու պարտականութիւնըն է վերջ դնել այս ցաւալի կացութեան ուր մտած է Դաշնակցութիւնը : Առանց ասոր, եթէ ընկերվարական հոսանքը սարածուի Հայոց մէջ, մեր ազգային դատը կորած է : Ու կողկասի համար մասնաւորապէս, ընկերվարականութեան ստրածուները Հայոց մեջ՝ Հայոց ոռասցանակ անեկեկ սպանով ճամբան է :

Պաքուի հայ ընկերվարականներուն վարմունքին կը հաւատարի տարօրինակ ընթացքը Պ. Տիգրան Էլմասեանին որ Բուրիե Էօրոփիկեանին մէջ կը շարունակէ հրատարակել հայկական դատին վիստող յօդուածներ : Այդ թերթին վերջին թիւին մէջ՝ ունի յօդուած մը ուր կը յայտարարէ թէ Հայերը իրենց կրօնամոլութեան պատճառով է որ չեն ուզած ցարդ մօտենալ եւ գոր-

ծակցիլ թուրք ազատականներուն, թէ եւրոպական զիւանագիտութեան վրայ յոյս դրած ըլլանին յիմարութիւն է, թէ ոչ մէկ տեղ մեծամասնութիւն չկազմելով՝ առանձնաբար գործելէն ոչ մէկ արդիւնք չեն կրնար քաղել, եւ թէ անհրաժեշտ է որ մահմետականներուն հետ միասին պայքարին՝ երկրին ընդհանուր բարենորոգումը ձեռք բերելու համար. Պ. Էլմասեան, իր գաղափարներուն ճշտութիւնը չեշտելու եւ միանգամայն զինքը « դաւաճան » նկատողներուն դէմ ինքզինքը պաշտպանելու համար, կը յիշէ Մուրճի նոյնիմաստ մէկ յօդուածը, ուր Պ. Լ. Սարգսեան կ'առաջարկէ Հայոց՝ « Եւրոպայի զիւանագիտութեան երեսին չարտեղ իր արիւնտտ ՅԼրդ յօդուածը » եւ թուրք ժողովըդեան հետ միացած պայքարիլ՝ սօցիալիստական հողի վրայ . . . » : Այս բոլորը սխալ է հիմնովին. երբէք կրօնամոլութիւնը չէ որ Հայերու կեցուցած է թուրք ազատականներուն հետ գործակցելէ, այլ իր « ազգային » շահերուն առողջ ըմբռնումը . թուրքը — նոյն իսկ ազատականը — կրօնամոլ է, Հայը կրօնամոլ չէ . եւ արդէն՝ թուրք բեժիմը երբէք վտանդ չէ ներկայացուցած Հայոց կրօնքին, այնպէս որ նոյն իսկ կրօնամոլ եթէ ըլլար Հայը՝ ատոր համար թուրքերու հետ գործակցելէ պիտի չխորշեր : Հայը ըրած է այն ինչ որ իրմէ առաջ ուրիշ բաղդակից ժողովուրդներն ըրին : Թուական համեմատութեանց հարցը կարծուածէն նուազ կարեւոր է, Հայուն իտեալին իրագործումը անկարելիութիւն չէ . Հայերը օսմանցի ազատականներուն հետ կրնայ անկեղծօրէն եւ ուժգնօրէն գործակցիլ, եթէ օսմանցի ազատականները պարզապէս ընդունին Հայ ինքնավար բեժիմի մը հաստատման սկզբունքը . այլապէս, թուրքին գործը ըրած կ'ըլլան իրենց արիւնով, Իսկ երբ Պ. Սարգսեան կ'ըսէ թէ եւրոպական զիւանագիտութեան երեսին չարտեղ իր ՅԼրդ յօդուածը, կ'աղայուցանէ թէ չիզիտար ինչպէս այդ յօդուածը ստեղծուած է . Եւրոպան չէ որ ինքիրմէ յղացած է այդ յօդուածը. Հայութիւնն է որ զայն աղաչելով ուզած է նախ Ռուսէն, յետոյ՝ ամբողջ Եւրոպայէն . Պ. Զերազ փաստերով ապացուցուց որ Ներսէս Պատրիարք եթէ գայած չըլլար Սան-Սթեֆանօ, 18րդ յօդուածը

գոյութիւն պիտի չունենար, ու կթէ հայ պատ-
 գամաւորութիւնը Պէրլին գացած չըլլար, հաւա-
 նական է որ անպիտան գիւտնագիտութիւնը
 պիտի բոլորովին ջնջէր 16 ըզ յօդուածը, ինչ-
 պէս իր եւ Թուրքիոյ փափաքն էր: Ուրեմն
 մեր ձեռքով յօրինած ենք այդ յօդուածը. ինչ-
 պէս կրնանք ատոր համար մեղադրել Եւրոպան,
 եւ զայն նեանկ անոր երեսին . . . եւ ինչ բնկ
 է սոցիալիստական հող՝ Տաճկաստանի մէջ. ո՞ր
 է թուրք սօցիալիստը, որպէս զի միանանք ա-
 նոր հեա — ենթադրելով որ պէտք ըլլար մի-
 անայ: Ինչո՞ւ յուսանաւորութեան ճիշեր արձա-
 կել՝ որովհետեւ ցարդ Եւրոպան չէ հասած մե-
 զի օգնութեան, ինչո՞ւ զայն նուաստացնել յաչս
 թուրքին, եւ Թուրքը գերագանց դասել Եւրո-
 պայիէ. այդ արհամարհուած Եւրոպան է որ —
 թէպէտ միշտ ուշ, ու միշտ իր շահերէն մղ-
 ուած —, բայց վերջապէս միջամտած ու լու-
 ծած է մեզի բաղդակից ազգերու դատը (եւ
 կարծելու չէ որ անոնց ամենքն ալ ջախջա-
 խիչ մեծամասնութիւններ կը կազմէին՝ այն
 պահուն՝ իրենց երկրին մէջ): Որովհետեւ Եւ-
 րոպան ցարդ լրջօրէն չէ միջամտած մեր դա-
 տին համար, ատկից չի հետեւիր թէ ա՛լ վերջ-
 նապէս ամէն յոյս կարելու ենք Եւրոպայէն:
 Կան եւրոպական պետութիւններ, որոնք ստիպ-
 ուած են որ մը միջամտել՝ նոյն իսկ իրենց շա-
 հերուն բերմամբ: Այդ օրը պիտի գայ: Փոխա-
 նակ Եւրոպան մեղադրելու, մենք մեզ մեղադ-
 րելու ենք. մենք ենք որ գլխաւորապէս յան-
 ցաւոր ենք. մեր հարուստները անասրեր եւ
 դած են ազգային դատին. մեր յեղափոխական-
 ները պատակաւուած, կամ սօցիալականութեան
 մէջ մոլորած. մենք չենք ըրած այն հզօր ճի-
 գը, որ զրական հողի վրայ գնէ մեր ազգային
 իտէալը եւ ստիպէ Եւրոպան զայն իր միջամ-
 տութեամբ նուիրագործել:

Ազգային քաղաքականութեան մը տարբեր
 թէզերու գոյութիւնը հասկանալի է. անոնք որ,
 ինչպէս ասեմով Մամուրեան, հայ ազգային
 ինքնավար քաղաքական գոյութիւն մը անկա-
 րելիութիւն կը համարին եւ թուրք պետութեան
 կեանքին կցուած կրօնական համայնքի ձեւով
 հայ ցեղին պահպանումէն ուրիշ ոչինչ կը կար-
 ծեն սեանել զործնական, իրաւունք ունին ի-
 րենց թէզը փաստելու եւ սրտապանելու. ես

այդ թէզին համախոհ չեմ. ես կը կարծեմ թէ
 ժողովրդի համար նուաստութիւն մըն է, ամօթ
 մըն է իրեն իբր « մշտական իտէալ » ընդունիլ
 կրօնական համայնքի ձեւով գոյութիւնը. ազգ մը
 պէտք է ձգտի քաղաքական ինքնուրոյն կեան-
 քի, ապա թէ ոչ կը մնայ միշտ սարուկ, եւ
 կամ՝ կը ձուլուի տիրող տարրին մէջ. Հրեանե-
 րն էին ցարդ միակ ցեղը որ չէին ձգտեր քա-
 ղաքական ինքնուրոյն կեանքի (այն ալ որով-
 հետեւ՝ իրենց հայրենիքէն դուրս ելած եւ օտար
 երկիրներ ցրուած ըլլալուն համար՝ անհնար կը
 նկատէին իրենց հայրենիքին վերականգնումը).
 արդ այժմ Հրեաներն իսկ՝ գէթ իրենց ամե-
 նէն ազնիւ մասը՝ հիմնելով Սիոնականութիւնը՝
 կ'աշխատին վերահաստատել հրեական ինքնու-
 րոյն քաղաքական գոյութիւն մը՝ վերակազմ-
 ւած հայրենիքէն մէջ. կարելի չէ՝ ըստ իս՝ որ
 հայ ցեղը, իր հողին վրայ մնացած, իր լեզուն
 եւ աւանդութիւնները պահպանած, հրաժարի
 ինքնուրոյն քաղաքական կեանքի իր իրաւուն-
 քէն: Սակայն հակառակ որ համախոհ չեմ ներ-
 հակ թէզին, կ'ըմբռնեմ՝ ինչպէս ըսի՝ անոր
 ջատագոյններուն իրաւունքը զայն պաշտպանե-
 լու: Բայց ինչ որ բացարձակապէս անհասկա-
 նալի է ինձի համար Պ. Էլմաստանի ընթացքին
 մէջ, իր այդպիսի յօդուածները ֆրանսիւէն լեզ-
 ւով գրելը եւ եւրոպական թերթի մը մէջ հը-
 բատարակելն է. քանի որ իր նպատակն է Հա-
 յոց ցոյց տալ թուրք հեա համաձայնութեամբ
 գործելու գրութիւնը ըստ իրեն միակ գործնա-
 կան ճամբան ըլլալը, ինչո՞ւ հայրենի լեզուով
 չի գրեր եւ հայ թերթի մը մէջ չի հրատարակեր
 այդպիսի յօդուածներ. իր յօդուածը, Բուրիէի
 մէջ հրատարակուած, ուրիշ արգիւնք պիտի
 չունենայ, բայց եթէ Հայոց ազգային զգա-
 ցումը վիրաւորել եւ զանոնք աւելի հեռացնել
 թուրքերէն, եւրոպացի հայասէրներուն վրայ
 ազեղ ու անխորթ ազգեցութիւն մը թողուլ,
 եւ թուրքերը գոռուցանել, թուրքերը շատ լաւ
 ըմբռնած են Հայոց արժէքը իբր պայքարող
 տարր, եւ անձկագին կը բաղձան՝ իրենց շա-
 հերուն գործածել այդ ուժը, Հայրը միայն-
 նելով իրենց. բայց նոյն իսկ միացում մը կամ
 համաձայնութիւն մը կարելի չարձնելու հա-
 մար, շատ սխալ է Հայերը թուրքին հանդէպ
 յանցաւոր ցոյց տալ. պէտք է թուրքերուն հաս-

կըցնել թէ իրենք են որ յանցաւոր են Հայուն հանդէպ — եւ այդ ալ է լիակատար ճշմարտութիւնը — պէտք է հասկցնել թուրքերուն թէ իրենց պարտականութիւնն է դարմանել չարիքը զոր իրենց ժողովուրդը ու կառավարութիւնը հասցուց Հայոց՝ յանձն առնելով Հայոց պահանջներն իրագործել . միայն այդ հողին վրայ է որ համաձայնութիւն մը կարելի է (1) :

— Վերջին պահուն կ'իմանանք թէ կովկասի փոխարքան ցրուել տուեր է էջմիածնայ ժողովը , որովհետեւ ան դուրս ելած էր իր որոշ ծրագրէն : Ժողովին փակումէն առաջ , փոքրամասնութիւնը (Առաքելեան , Ս. Յարութեան , Քալանթար , եւն.) Դաշնակցական մեծամասնութեան վարժուցիչին ամբողջ սխալը յրատակորէն ցոյց առէ յետոյ , արդէն քաշուած էր ժողովէն , եւ ժողովը սկսած էր բարեկենդանական գոյն մը ստանալ , հաւաքական « կատարի յիմարութեան » եղբրակատակեբզական գոյն մը : Ռուսական միջամտութեամբ ժողովին փակումը խորապէս ցաւայի է . բայց Դաշնակցականներն են որ այդ միջամտութիւնը անհրաժեշտ դարձուցին : Ի՞նչ ամօթ . ռուս իշխանութիւնները պաշտպանած կզան Հայ Եկեղեցին . որո՞ւ դէմ . հայ « արշաւանքի » մը դէմ . . . :

— Պոսթոնի Հայրենիքին սեպտեմբեր 1 թիւին մէջ , կը նկատուի հետեւեալ տողերը . « . . . Ասոնք առասպելներ չեն այն տեսակէն որոնց վարժեցուցին մեղի կարգ մը մարդիկ , որոնք իրենց սիրելի « ճշմարտութիւններ » հաստատելու համար Լորիս Մելիքոֆի կամ թուրք նախարարի մը բերանը խօսքեր զնկուելան » : Այս տողերը կ'ապացուցանեն թէ Պ. Վռամեան չափազանց կարծառեւ օղափոխութեանց համար է որ կ'ելլէ ողջամտութեան վերնագաւառը , եւ հազիւ վայրկեան մը հոն կեցած՝ կը գլորի նորէն զէվզեկութեան ու իր փոքրագութեան գուբին մէջ : Այս տողերուն մէջ յիշուած « կարգ մը մարդիկ »ը եւ եւմ . բայց ես սովորութիւն չունիմ իմ սիրած ճշմարտութիւններս ապացուցանելու համար՝ անորոյ խօսքեր ուրիշին բերանը զնկուելու այն համբաւաւոր « խօսք » որուն կ'ակնարկէ Պ. Վռամեան եւ զոր յաճախ յիշած եմ — բացառաբար չիտօսելու անհրաժեշտ խոհեմութենէ մը մղուած գլխաւորապէս , — առասպել չե . Լորիս-Մելիքով ըսած է զայն բառ առ բառ . Պ. Մինաս Չերազ , որ ներկայ կըղած է այդ տեսակցութեան , զայն ականջովը յսած է : Արդէն , այդ « ճշմարտութիւնը » ապացուցանելու համար , անհրաժեշտ պէտք ալ չկայ Լորիս-Մելիքոֆի հեղինակութեան . կը բաւէ պատմութիւնն եւ աշխարհագրութիւնը լաւ ուսումնասիրել :

(1) Պ. Էյմանսոնի նմանօրինակ մէկ յօդուածին 7-8 ամիս առաջ Քուրիէին մէջ պատասխանեցի . այս անգամ՝ չօւզեցի պատասխանել այդ ֆրանսերէն մերթին մէջ . շատ անախորժ է ինձի համար եւրոպական թերթի մը մէջ Հայուն մը հետ վիճել , եւ այն ալ ազգային հարցին վրայ :

— Տեղի թեղեկագրի ֆէթերսպուրկի թղթակիցը այս վերջերս իր թերթին ուղղած է ընդարձակ նամակ մը որով կը յայտնէ թէ անգլո-ռուս բանակցութիւնները , ասոնէ մը ի վեր վերսկսած , շատ լաւ ճամբու մէջ են եւ ընդհուպ պիտի յանգին ընդհանուր համաձայնութեան մը : Այդ թղթակիցը Պ. Տիւրոնն է , ծանօթ հայասէրը , Բանակցութեանց նիւթ կազմող հարցերը զոր կը յիշէ , Պարսկաստանի եւ Ռուսիայի հարցերն են գլխաւորապէս , ու Տարսասնի բացուած ռուսական նաւատորմին սուջե : Թրքական Հայաստանի հարցը խնդրոյ նիւթ չէ եղած :

— Չայն Հայրենեաց իր վերջին թիւերէն մէկուն մէջ կը հրատարակէ նամակ մը « Մուրատ »-էն , ուր մեծանուն Հնչակեանը իր Սելիմի ընկերներուն իրեն ազատման առթիւ կազմած խնդակցական մէկ հանդիսին համար շնորհակալութիւն կը յայտնէ , եւ որ կը վերջանայ հետեւեալ ուշադրաւ ֆրազով .

« Թէ զրջով թէ զործքով ինձ նկատուած մեր ցոյց տուած համակրական անկեղծ զգացումներէն զրգուած ու յուսադրուած , պատեհ առիթ կը համարիմ քոյրո հայրենակից եղբարցս առաջարկելու որ Միւսէսէ ԱՄՆ Ռիժեմ Ռիվ գործենք , մեր նպատակին հասնելու եւ ազատելու համար ջանք չխնայենք : Ահա այն ատեն միայն իրաւունք պիտի ունենանք ճակատարաց ըսելու « Մենք մեր պարտքը կատարեցինք » : Մուրատի պէս հեղինակաւոր յեղափոխական պետի մը կողմէ այս կոչն ի նպաստ հայ յեղափոխական իութեան գաղափարին՝ մեծ հաճոյքով կ'արձանագրեմ :

Յայտնի է Վեր. Հնչակեան կուսակցութեան անկեղծ եւ ապացուցուած միութիւնասիրութիւնը : Եթէ Դաշնակցական եւ հին Հնչակեան բոլոր « ազգասէր » ասորերը լսեն Մուրատի կոչին , շատ զիւրաւ կրնայ կատարուիլ համաձայնութիւն մը մեր յեղափոխական կուսակցութեանց մէջ , եւ այժմ՝ սուելի լրջօրէն եւ շրջահայեցութեամբ ձեռնարկուած՝ կրնայ տեսական ըլլալ եւ արդիւնաւոր :

Ա. Չ.

Վրիպակ. — Յովհաննէս Երզնկացիի մասին յօդուածին մէջ (Անահիտ , թիւ 6-7) , — թիւ 1339 ձեռագիր Ս. Ղազարու . պէտք է ըլլայ թիւ 234 :

Le Gérant : FRÉDÉRIC MACLER
Imp. D. DOGHRAMADJIAN
18, Rue des Gobelins, Paris.

ԴՈՎՏ. ՅՈՎԼ. ԱՐԹԻՆԵԱՆ
ՆԱԽԿԻՆ ՕԳՆԱԿԱՆ ՆԱՆՍԻԻ ՇԻՒԱՆԴԱՆՈՅԱՑ

Տ Ո Ւ Ն Կ Ե Ր Ը

Ե Ի Ա Ն Ո Ն Ց

Հայերէն անուանները

DES PLANTES

et de leurs noms arméniens

par le Dr. JOH. ARTIGNAN

Illustrations par M. Eugène DIÉBOLD, dessinateur

Բազմաթիւ պատկերներով ճոխացած գրքոյկ
ժըն է : Գիճճ է՝ 1 Ֆր. 25 սնր.

Դիմել հեղինակին հասնելու հասցէով.

M. le Dr. ARTIGNAN

10, Cours Léopold

NANCY

ՀՈՅՍ ՏԵՍՍԻ

LES TROUVÉRES ARMÉNIENS

Traduction française

AVEC UNE INTRODUCTION

par

ARCHAG TCHOBANIAN

Դիմել է 3 Ֆր. 50

Գրել ուզողները պէտք է դիմեն՝

Librairie du Mercure de France

26, Rue de Condé, Paris

Հայերէն, ֆրանսերէն եւ թուրքերէն լեզուներու հմուտ երիտասարդ մը որ ուսուցչական վկայական ունի, պաշտօն կ'ուզէ ըստանձնել արտասահմանի դպրոցներու մէջ եւ կամ վաճառականի մը մօտ իբր գրագիր եւ թարգմանիչ: Դիմել տպարանիս հասցէին:

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆԻՔ « ԱՆԱՀԻՏ »Ի

- Թիւ 1. — Նահապետ Բուշակի Դիւանը, սիրոյ երգեր, խրատական եւ այլբանական երգեր, պանդուխտի երգեր. Գրական ուսումնասիրութեամբ մը հրատարակեց Ա. Զօպանեան. 3 Ֆր.
- Թիւ 2. — Մկրտիչ Պեշիքաշեանի Քերթուածներն ու ճառերը, ծանօթագրութիւններով հրատարակեց Ա. Զօպանեան. 4 Ֆր. 50

ՅՐԱՆՍԵՐԷՆ ԳՐԳԻՐ

LES MASSACRES D'ARMENIE, témoignage des victimes; recueil de lettres, traduites en français par A. TCHOBANIAN: préface de GEORGES CLEMENCEAU, Librairie du Mercure de France. 3 Ֆր. 50

L'ARMENIE, SON HISTOIRE, SA LITTÉRATURE, SON RÔLE EN ORIENT par A. TCHOBANIAN, avec une introduction d'ANATOLE FRANCE. Librairie du Mercure de France, 1 Ֆր.

ZEITOUN, DEPUIS LES ORIGINES JUSQU'À LA GRANDE INSURRECTION DE 1895 par AGHASSI: Traduction française d'A. TCHOBANIAN: préface de VICTOR BERARD Librairie du Mercure de France. 3 Ֆր. 50

POÈMES ARMÉNIENS ANCIENS et MODERNES, traduits en français par A. TCHOBANIAN, et précédés d'une étude de GABRIEL MOUREY sur la Poésie et l'Art arméniens. 2 Ֆր.

CHANTS POPULAIRES ARMÉNIENS, traduction française avec une introduction par A. TCHOBANIAN; préface de PAUL ADAM. Librairie Paul Ollendorff. 3 Ֆր. 50

Ouvrage couronné par l'Académie Française

ԱՆԱՀԻՏ Ի բաժանորդագրութեան պայմանները

Անահիտը կը հրատարակուի ամիսը անգամ մը ։
 Բաժանորդագիրն է տարեկան՝ 10 ֆրանք (Ֆրանսա), 12 ֆրանք (օտար երկիրներ),
 2 տոլար (Ամերիկա), 5 ռուպլի (Ռուսիա) ։
 Վեցամսեայ՝ 5 ֆրանք (Ֆրանսա), 6 ֆրանք (օտար երկիրներ), 1 տոլար (Ամերիկա),
 3 ռպլ. (Ռուսիա) ։
 Յօդուած եւ բաժանորդագիրն ղրկել հետեւեալ հասցէին ։

A. TCHOBANIAN

17, Rue La Bruyère

Paris

« ԱՆԱՀԻՏ » Ի ԳՈՐԾԱԿԱՆՆԵՐԸ

Բազու	Տիկին Մարի Սունդուկեանց
Մեծ Ղարա-Բիլինա	Պարոն Գրիգոր Բալասանեան
Ռուսճուգ	» Գառնիկ Մաղմանեան
Գահիրէ	» Միհրան Աբգարեան
Ֆիլիպէ	» Թագուր Հինդլեան
Թեհրան	» Լեւոն Բաբայեանց (Տեսուչ Թեհրանի Հայոց երկսեռ գաղտնիներուն)
Դաւրիզ	» Վ. Բժշկեան
Ուօքեկըն	» Տ. Մսաճեան
Իսթ Բէմպրիճ	» Գաբրիէլ Մուշէղեան
Իսթ Ուօթըրթաուն	» Կ. Մալխասեան
Սէնթրըլ Փօլս	» Նշան Մինասեան
Զիբակօ	» Ս. Մուրատեան
Նեշուէ	» Յ. Արոզեան
Ուսթըր	» Մինաս Գաբրիէլեան
Ֆրէզնօ	» Գ. Նալպանտեան
Պաթուժ	» Մամաջանեան
Նիւ Պրիթէյն	» Սաչաքլեան
Փրովիտէնս	» Աւագ Կարապետեան
Նիւ-Եորք	» Եղիա Գուլուճեան
Կոսթանպա	» Արտաշէս Ճիգմէճեան

Տպագր. Տ. ՏՂԲԱՄԱՃԵԱՆ, 18, Rue des Gobelins, Paris.